

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

8

Ústav československých a světových dějin
Československé akademie věd
Praha 1983

ÚVODEM

ВСТУПЛЕНИЕ

INTRODUCTION

Osmé číslo Zpráv Komise pro historickou demografií navazuje svým rozsahem i celkovým odborným zaměřením na předcházející čísla. Je věnováno především studiím, které vzešly v posledních letech z historicko-demografických výzkumů. Oddíl zpráv obsahuje bibliografii české historické demografie za léta 1972 až 1975 a několik recenzí nových, významných prací. Připomínky a podněty k publikovaným pracem, resp. příspěvků pro další čísla zasílejte na adresu: Komise pro historickou demografií, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 2, Vyšehradská 49.

Восьмой номер Известий Комиссии исторической демографии своим объемом и общей специальной направленностью является продолжением предыдущих номеров. Он посвящен прежде всего работам созданным за последние годы на основе историко-демографических исследований. В разделе сообщений содержится библиография чешской исторической демографии за период 1972-1975 гг. и несколько рецензий новых, важных публикаций. Замечания и предложения по опубликованным работам, а также статьи для последующих номеров просим присылать по адресу: Комисе про исторickou demografií, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 2, Vyšehradská 49.

Le huitième numéro des Rapports de la Commission pour la démographie historique renoue avec les numéros précédents par son étendue et son orientation professionnelle générale. Il est voué avant tout aux études résultant des recherches historico-démographiques, réalisées ces dernières années. La partie des informations comprend la bibliographie de la démographie historique tchèque des années 1972-1975 et quelques recensions de nouveaux travaux remarquables. Les observations et remarques, éventuellement les exposés pour les numéros suivants sont à envoyer à l'adresse: Komise pro historickou demografií, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 2, Vyšehradská 49.

8

STÁTNÍ ÚSTŘEDNÍ ARCHIV ODD. IV. - TEŠNOV - KNIHOVNA C	
Pr. č.	45 177
Sign.	V B 70

Eduard M a u r :

K DEMOGRAFICKÝM ASPEKTŮM TZV. DRUHÉHO NEVOLNICTVÍ

Charakteristickým rysem agrárních poměrů pozdního feudalismu ve východní a zčásti i střední Evropě bylo tzv. druhé nevolnictví. ¹⁾ V marxistické historiografii není druhé nevolnictví chápáno jen jako osobní nesvoboda, projevující se omezením volnosti pohybu, připoutáním závislého rolníka k půdě, nýbrž jako totalita "všech vztahů životních podmínek lidu". Marxistická historiografie přihlíží v první řadě k míře vykořisťování, k rozsahu a typu feudální renty. V jejích proměnách přitom vidí jak základní příčinu, tak zároveň i důležitý rys nevolnických vztahů. ²⁾

Různých aspektů problematiky druhého nevolnictví se dotýká i historická demografie. Ne všechny však pro ni mají stejnou váhu. Historického demografa shodou okolností zajímají především ty aspekty nevolnické závislosti, které rušil známý patent Josefa II. z 1. listopadu 1781, tj. připoutání k půdě, povinnost vrchnostenského konsensu k sňatku, učení se řemeslům a ke studiím a povinnost venkovské mládeže sloužit v panských dvorech. ³⁾ Existovala totiž přímá souvislost těchto osobních omezení s některými základními demografickými jevy, jako byla sňatečnost a jejím prostřednictvím i porodnost, nebo migrační pohyb, zejména mobilita pracovní síly.

Tím není řečeno, že by jiné stránky nevolnictví, např. stupňované vykořisťování feudální rentou v její nejprimitivnější podobě, na demografický pohyb nepůsobily. Naopak, jejich váha byla mnohdy větší než účinnost různých administrativních zákazů, kvantitativně ji však lze velmi obtížně postihnout.

Vývoj agrárních poměrů pozdního feudalismu má však pro historického demografa ještě jeden důležitý aspekt, totiž heuristický. Badatele v demografii zajímá, nakolik se prosazení a upevnění druhého nevolnictví podílelo na vzniku hromadné a vyčerpávající evidence obyvatelstva, která je pro něj východiskem k statistickému zkoumání nejrůznějších stránek populačního vývoje, zejména proměn počtu obyvatelstva a jeho skladby. Na druhé straně historická demografie může sama také přispět k plnějším pochopení složité problematiky druhého nevolnictví tím, že pomáhá objasnit váhu populačního faktoru při jeho vzniku, utváření i rozkladu. 4)

Statistické zpracování migrací a sňatečnosti, podobně jako i jiných demografických jevů, je před vznikem moderní statistiky nesmírně náročné časově a vzhledem k pramenné základně je nelze provádět jinak než kombinací makroanalytických a mikroanalytických postupů. V této studii se pokouším o cestu druhou. Za předmět zkoumání volím české komorní statky v 17. století, jejichž hospodářským, sociálním i populačním vývojem se soustavně zabývám po řadu let. 5) Nebezpečí plynoucímu z nemístné generalizace lokálních poměrů se snažím čelit, pokud to dosavadní bádání dovoluje, tím, že v maximální míře přihlížím k srovnatelným údajům z jiných feudálních dominií.

Z analýzy sociálně-právního postavení poddaných českého panovníka v 2. pol. 17. století vyplývá, že i na komorním majetku, podobně jako na statcích jiných vrchností, se v pobělohorském období prosadily všechny základní rysy tzv. druhého nevolnictví. Za války i po ní došlo k prudkému, ničím nomezovanému růstu robot, který vyvroholil v 70. a 80. letech zavedením několikadenní robotní povinnosti v týdně, doplněné systémem nucené práce za mzdu. Byl omezen pohyb poddaných,

došlo k redukci výhod zákupního práva, jež téměř setřela praktický rozdíl mezi zakoupenými a nezakoupenými a učinila z purkrechtu v první řadě nástroj vrchnosti proti poddaným. Byl důsledně uplatňován systém vrchnostenského konsensu k sňatkům poddaných a doplněn i násilným nucením poddaných k uzavírání manželství, v rozsáhlé míře bylo praktikováno násilné osazování na poddanských statcích, do jisté míry i regulace učení se řemeslům podle potřeb vrchnosti. Těžkým břemenem byla i důsledně vyžadovaná povinnost dvorské služby. Byla omezena vesnická samospráva, poddaní byli odzbrojeni, k zajištění jejich poslušnosti a podrobení se rostoucím vrchnostenským nárokům byl uplatňován celý systém tvrdých trestů od pokut přes vězení až po fyzické tresty, a to v masových měřítcích. V rozsáhlé míře uplatňovala komorní správa i výrobní a tržní monopoly. 6)

Vnější výrazem utužení osobní závislosti poddaných v 17. století bylo zdokonalení jejich evidence. Právě v tomto ohledu se výrazně lišila doba předbělohorská a pobělohorská. V období převahy peněžní renty směřovalo úsilí feudálů nikoliv k zlepšení evidence závislých osob, nýbrž poddanské půdy. Pokud byla půda nikoliv předmětem obhospodařování ve vlastní režii, nýbrž pramenem renty, nezáleželo na tom, aby byl poddaný právně nesvobodný, ale na tom, aby byla za všech okolností zabezpečena kontinuita renty. 7) Proto jsou hlavním typem úředních knih vrchnostenských kanceláří předbělohorského období urbáře a pozemkové knihy. S růstem renty v úkonech i dalších forem vykořisťování poddaného v rámci rozvinutého režijního podnikání se pozornost feudálů obrací stále více k osobě poddaného. Je pro ně nyní důležitý nejen držitel poddanské usedlosti, ale i příslušníci jeho rodiny a tzv. neusedlé obyvatelstvo. Odráží se to i v matrimonijní agendě. Zatímco urbáře ztrácejí po třicetileté válce na svém někdejší významu, na konci 16. stol. se objevuje nový typ úředních knih patrimonijní správy, poddanské seznamy. 8)

Počátky poddanských seznamů jsou zpravidla spojovány se směnovními usneseními o pohybu poddaných z let 1575 a 1585,⁹⁾ jejich všeobecné rozšíření však spadá teprve do doby po ukončení třicetileté války. Jeden z názvů, jenž se pro ně vžil, registra stavění sirotků a dětí poddaných, ukazuje, že jejich vedení souviselo s institucí povinné dvorské služby, původně se vztahující jen na sirotky a postupně rozšířené na všechny poddanské děti. Na komorních statcích se seznamy poddaných dochovaly od poloviny 17. století, ovšem torzovitě. Z nepřímých náznaků lze soudit, že byly vedeny přinejmenším již ve 40. letech 17. století.¹⁰⁾ Do komorní instrukce z roku 1603 byl článek o povinném vedení register zařazen teprve roku 1652. Uvádělo se v něm, že každé vrchnosti velmi záleží na tom, aby znala přesný počet svých poddaných, a nařizovalo se každoročně při sirotčím počtu provést soupis všech poddaných, mužů i žen, starých i mladých, s doložením věku každé osoby a místa, kde se zdržuje.¹¹⁾

Starší komorní instrukce evidenci všeho poddaného obyvatelstva neznaly a nařizovaly evidovat jen sirotky, místo, kde slouží a jejich mzdu, uvádějící jako motivaci této evidence péči o výchovu a dostatečné materiální zajištění osiřelých dětí. Rozšíření osobní evidence na všechny poddané a zdůvodnění tohoto kroku výhradně zájmem vrchnosti bylo neklamným svědectvím posunu ekonomické politiky feudálního velkostatku směrem k robotně-nevolnickému systému.

Z formulace nového článku komorní instrukce i ze způsobu vedení register na komorních statcích je zřejmé, že k zavádění poddanských seznamů nevedl jen nedostatek čeledi, ale obecnější důvody, jež bychom mohli charakterizovat jako tendenci ke zdokonalení evidence dědičných poddaných jako majetku vrchnosti. Jednotliví poddaní, usedlí i neusedlí, rodiče i děti, jsou v tomto pojetí chápány jako dílčí součástky složitého mechanismu pozdně-feudálního velkostatku, jehož chodu se plně podřizují jejich individuální osudy. Poddanský seznam neposkytoval vrchnosti jen přehled o počtu mladých lidí vhodných k

dvorské službě, ale i o počtu osob zdržujících se legálně i ilegálně mimo panství nebo o počtu mladých lidí, kteří dosáhli věku, kdy mohou uzavřít sňatek a usadit se na uvolněných poddanských usedlostech. Do seznamů bylo dokonce i zapisováno, do kdy jsou povinni se oženit a jakými prostředky k tomu mají být donuceni.¹²⁾

Dědičné poddanství vznikalo v zásadě dvojím způsobem, většinou zrozením dítěte z poddanských rodičů, méně často přijetím poddanství. Při vzniku poddanského svazku se vycházelo ze zásady, že pro vrchnostenskou příslušnost dítěte poddané je rozhodující nikoliv vrchnostenská příslušnost matky, nýbrž místo narození dítěte. Dědičnými poddanými toho či onoho panství se stávaly děti, které se na něm narodily z poddanských rodičů, bez ohledu na to, zda šlo o poddané vlastní nebo "cizopanské". Toto pravidlo bylo již v polovině 16. století pojata do zemského zřízení jako jeden z projevů znevolňovacích tendencí a r. 1627 bylo přežato i do OZZ.¹³⁾ Ve vrchnostenské praxi však byla v pobělohorské době provozována jiná zásada, že totiž všechny děti poddaného patří jeho vrchnosti, bez ohledu na to, kde se narodily. Toto hledisko bylo uplatňováno zvláště po třicetileté válce, která do poddanských záležitostí vnesla nemalý zmatek, když za hromadného útěku poddaných před vojskem se mnoho dětí narodilo na cizích gruntech. Na děti narozené na cizím panství komorní správa neměla ovšem formální nárok. Argumentovala proto v těchto případech dobrými susedskými vztahy, a vskutku se jí v mnoha případech podařilo takové děti získat. Byly však vrchnosti, které neúprosně trvaly na liteře zákona a odmítaly děti vydat.¹⁴⁾ Aby se předešlo sporům, byla do tzv. fedrovních listů, jimiž vrchnost poddaným povolovala dočasný pobyt mimo panství, vkládána doložka, že děti poddaných zrozené na cizích statcích nepřípadnou jejich majitelů, nýbrž vrchnosti rodičů.¹⁵⁾ Tento postup byl běžný jak na komorních statcích, tak i na panstvích jiných vrchností. Nebyl jen projevem snahy "netrhat rodiny",

ale i zdůrazněním dědičné osobní závislosti poddaného na majiteli panství.

Děti svobodných rodičů, i nestavovských, zůstávaly svobodné, i když se narodily na území některého z feudálních velkostatků. V polovině 17. století s celkovým utužením poddanských poměrů vzrostly tendence uvalit poddanství i na ně. Proti těmto snahám se roku 1652 ostře postavil panovník, ¹⁶⁾ avšak hrozba znevolnění svobodných osob nikdy zcela nezanikla, takže např. nájemní skelných hutí na komorních statcích po celou druhou polovinu 17. století považovali za nutné vkládat do nájemních smluv klausuli, že komorní správa nebude vztahovat poddanství na děti svobodných zaměstnanců hutí. ¹⁷⁾

Druhým způsobem vzniku poddanského svazku bylo jeho dobrovolné přijetí. Vzhledem k omezením a břemenům, jež s sebou dědičné poddanství (mající v této době již plně nevolnický charakter) neslo, je třeba objasnit důvody, jež k takovému kroku svobodného člověka vedly. V prvé řadě to byly důvody ekonomické. Chtěl-li se někdo usadit na poddanské nemovitosti, musel se bezpodmínečně stát poddaným, pokud ovšem nešlo o stavovskou osobu. ¹⁸⁾ Přijetí poddanství bylo také zpravidla, i když ne vždy, vyžadováno od svobodných osob, které chtěly uzavřít sňatek s poddanými. ¹⁹⁾ Pokud i někteří obyvatelé komorních panství, např. nádeníci při zbirožských hutích, často cizinci, udržovali osobní svobodu, znamenalo to pro ně zároveň výrazné omezení existenčních možností. Proto se "svobody", ostatně dosti problematické, nakonec vzdávali. Někdy byli správou komorních panství k takovému kroku přinuceni i otevřeným násilím. ²⁰⁾ I to byl jeden z příznaků nevolnických poměrů, jež na komorních dominích převládly v pobělohorské době. ²¹⁾

Za jeden z hlavních rysů nevolnictví a někdy (nesprávně) přímo za jeho podstatu bývá považováno omezení svobody pohybu. Otázka svobody pohybu má řadu aspektů. Jednak nás zajímá, nakolik byla volnost pohybu omezena nebo přímo znemožněna právními normami, avšak neméně důležité je i to, zda a v jaké mí-

ře byly normy omezující pohyb obyvatelstva vrchnostmi využívány a nakolik i přes existenci těchto norem k pohybu poddaných docházelo, jaké měl formy a cíle. V žádném případě ovšem není přípustné srovnávat právní normy v jednom regionu s denní praxí v regionu druhém, jak se nezřídka děje.

Zákonné omezení svobody pohybu poddaných bylo u nás, podobně jako v jiných zemích, trvalým znakem feudální závislosti. Instituce tzv. zhostu či výhostu byla uplatňována po celé feudální období, avšak měnily se podmínky, za nichž byl zhost udílen. Ve 13. a 14. století, za převahy peněžní renty a v době rozmachu městské i vesnické kolonizace, byly pro stěhování poddaných vytvořeny velmi příznivé podmínky. Tomu odpovídal i názor současníků, že při splnění určitých podmínek není možno poddanému zhost odepřít. Omezení svobody pohybu tzv. neusedlého obyvatelstva se v pramenech té doby vůbec nepřipomíná.

Změnu přináší teprve poddanské zákonodárství 15. a 16. století. Zejména zákony z posledního půlstoletí před Bílou horou již zřetelně odrážejí zájmy rozvíjejícího se vrchnostenského podnikání. Konkrétní studium pohybu poddaných na prahu třicetileté války však ukázalo, že přísné zákonné normy byly v tomto období v praxi realizovány dosud velmi nedůsledně a že pohyb obyvatelstva - i na komorních panstvích - byl vcelku volný. ²²⁾ Zlom v tomto směru je kladen do období pobělohorského, přesněji řečeno do druhé poloviny 17. století, kdy dosavadní normy začaly být feudálními vrchnostmi důsledně využívány v zájmu rozvinutého režijního podnikání. Úkolem této práce je zjistit, jak se konkrétně tato změna odrazila v životě poddaných.

Pohyb poddaných byl v zásadě čtverého druhu. Předně tu byl krátkodobý pohyb mimo panství trvající jen několik dní. Velmi často byl spojen s výkonem určitého povolání, jako byla formanská nebo řeznická živnost, voroplavba apod. Sem je třeba zařadit i cesty řemeslníků na výroční trhy, kde prodávali své zboží, a cesty sedláků s obilím a jinými výrobky na měst-

ské trhy. Poddaní opouštěli krátkodobě panství nejen z ekonomických, ale i ryze osobních důvodů, navštěvovali pouti, posvícení, svatby, křtiny, pohřby. V pramenech jsem nenašel nejmenší náznaky, že by k takovým cestám bylo vyžadováno na komorních panstvích zvláštní povolení. Neodvažují se však tvrdit, že ho nebylo třeba, protože je známo, že některé vrchnosti na něm trvaly a přísně trestaly případy, kdy žadatel překročil povolený počet dní. ²³⁾

Druhým typem mechanického pohybu poddaného lidu byly sezónní migrace. Nejčastěji byly spojeny s polními pracemi, hlavně se žněmi. Protože ani v druhé polovině 17. století nebyla zcela potlačena námezdní práce na velkostatku a trvalé místo si udržovala v hospodaření měšťanů a velkých sedláků, mělo obyvatelstvo horských oblastí, kde byl rozsah polních prací névelký a žně probíhaly se zpožděním, příležitost odcházet v létě za prací do úrodných nížinných oblastí. Např. obyvatelé Českého Lesa odcházeli v druhé polovině 17. stol. na žněové práce jednak na Žatecko, jednak do okolí Norimberka, tedy daleko za hranice českého státu. ²⁴⁾ Takovéto sezónní migrace však nebyly vždy výrazem svobodné vůle poddaných. Na komorních panstvích měly vysloveně nucený charakter. Vedle vlastních poddaných, vysílaných ke sklizni obilí na Brandýsko nebo k senoseči na Zbraslav, však komorní správa najímala o žních i cizopanské poddané. Za jakých podmínek byl jejich nájem realizován, bohužel uniká naší pozornosti. ²⁵⁾ Vcelku o sezónních migracích na komorních panstvích mnoho nevíme, ač jde o jev nesmírně zajímavý.

Třetím typem mechanického pohybu obyvatelstva byl dlouhodobý, zpravidla několikaletý pobyt poddaných mimo panství (většinou spojený s výkonem určitého povolání), při němž nedocházelo ke změně poddanské závislosti. Takovýto dlouhodobý pobyt mimo panství mohl vzniknout jak z iniciativy poddaného, tak také z vůle vrchnosti, bez ohledu na souhlas odcházejícího jedince. Pod dlouhodobý pobyt mimo panství lze např. zařa-

dit učební dobu řemeslníků a vandr řemeslnických tovaryšů, čelední službu ve městech nebo na jiných panstvích, práci hutních dělníků v cizích železárnách, službu ovčáků v cizích ovčinech, sládků a mlynářů v cizích pivovarech a mlýnech apod. K dlouhodobému pobytu mimo panství bylo třeba tzv. povolovacího nebo fedrovního listu. Jeho udělením se často řešil problém existenčního uplatnění specialistů, pro něž momentálně nebylo na panství místa.

Počet poddaných, kteří se zdržovali mimo panství s povolením vrchnosti, nebyl veliký. Na točnickém panství to bylo roku 1678 jen 28 osob (nepočítaje vojáky) z celkového počtu asi 2 000 obyvatel, tj. 1,4 %. Většinou byli ve službě (15 osob), neboť neúrodné točnické panství s vysokým počtem drobných držitelů půdy nemohlo samo děti poddaných uživit, 5 případů připadalo na tovaryše na vandru, který byl nezbytnou složkou jejich řemeslné průpravy. ²⁶⁾ Z vyučených řemeslníků se zdržovalo mimo panství jen několik jedinců. Pokud ovšem jich nebylo doma třeba, neměla vrchnost proti jejich pobytu v okolních městech námitek. ²⁷⁾

Právo udílet fedrovní listy mělo vrchnosti zaručit, že z panství nebudou odcházet potřebné pracovní síly, a zároveň přinášelo vrchnosti i úředníkům nemalý příjem z úředních poplatků, jež byly často písařem ještě svévolně zvyšovány. V době předbělohorské byl akcentován především tento motiv. ²⁸⁾ V druhé polovině 17. století, v době nedostatku poddaných, spíše kontrolovala pohyb, i když ovšem ani přímý zisk z udělení listu nebyl vrchnosti lhostejný. Udělování fedrovních listů sice bylo i v druhé polovině 17. století běžné, avšak snaha omezit pobyt poddaných na cizích panstvích zřetelně zesílila. Např. r. 1690 byli z rozkazu komory všichni hutní dělníci, kteří sloužili na nejrůznějších místech v Čechách a patřili poddanskou příslušností ke zbirožskému panství, odvoláni a přinuceni k návratu do zbirožských hutí. Zároveň byli odtud propuštěni cizopanskí hutníci. ²⁹⁾ O rok později, 17. 11. 1691

nařídila komora zpřísnit vydávání fedrovních listů v Polabí. Poddaní z polabských komorních panství se tehdy zdržovali zejména v Praze. Komora nařídila, aby po uplynutí doby, na niž byl fedrovní list vydán, je hejtmani vyzdvihli a v budoucnu nikomu nedovolovali sloužit mimo panství bez vědomí komory.³⁰⁾ Pobyt řemeslníků v Praze a jiných městech souvisel s tím, že na vlastním panství pro ně nebylo dost existenčních možností. Proto žádali často nejen o fedrovní listy, ale i o výhost. Aby tomu zabránila, zakázala r. 1699 komora hejtmanům vydávat povolení k učení potravinářským řemeslníkům, jako bylo mlynářství, pekařství nebo sladovnictví, a vyhradila si je sama.³¹⁾ Ještě dále šlo nařízení komory z 16. 6. 1704, podle něhož brandýský a poděbradský hejtman měli okamžitě odvolat z Prahy i jiných měst poddané, zvl. řemeslníky, kteří se tam na základě fedrovních listů zdržovali až 20 let. Řemeslníci se okamžitě měli usadit na svých panstvích a v budoucnu neměl být žádnému poddanému dáván povolovací list na více než jeden rok.³²⁾ I tato opatření, ať již jejich praktická realizace dopadla jakkoli, svědčila o tom, jak se na komorních panstvích prosazovaly charakteristické rysy tzv. druhého nevolnictví.

Čtvrtou formou mechanického pohybu poddaných byl trvalý odchod z panství. Pokud poddaný odcházel pod pravomoc jiné vrchnosti, byl mu při té příležitosti udělován tzv. výhost (zhost), pokud odcházel do měst, byl propuštěn na svobodu. Výhost byl vyžadován i pro přesídlení poddaného z jednoho komorního panství na druhé, pokud nebyla spravována týmž hejtmanem. Propuštění na svobodu bylo udělováno nejen těm, kteří odcházeli do královských měst, ale i těm poddaným, kteří se stěhovali do některých poddanských (v našem případě komorních) měst, jejichž obyvatelé nebyli považováni za dědičné, nýbrž jen za tzv. ochranné poddané a udržovali si svobodu pohybu. Výjimečně byla udělována svoboda i osobám nadále zůstávajícím na panství, např. vrchnostenským úředníkům poddanského původu, nebo některým služebníkům.³³⁾

Výsledky statistického zpracování knih zhostů pardubického panství z let 1617-52 a 1654-90³⁴⁾ zřetelně potvrzují, že v průběhu 17. století bylo povolování odchodu poddaných z panství zpřísněno. K určitému zlomu snad došlo již na počátku třicetileté války. Zatímco v hospodářském roce 1616-17 bylo uděleno 36 zhostů (včetně propuštění na svobodu), r. 1617/18 jen 27, r. 1618/19 21 a r. 1619/20 25. V období 1620-30 pak roční počet zhostů nikdy nepřevyšil 20 a v roce 1624/25 dokonce klesl na pouhé 4, takže roční průměr za toto desetiletí činil 11 zhostů. Pak přišla léta třicátá s jejich neurovnými poměry, kdy ani evidencí zhostů nebyla vedena v úplnosti. V poválečném období byl počet zhostů zprvu dosti vysoký, v pětiletí 1655-59 23 ročně, v desetiletí 1660-69 rovněž. Projevila se tu skutečnost, že z vesnic pardubického panství, válkou přece jen dosti ušetřených, se mnoho lidí stěhovalo na vyhlídčené Brandýsko a do měst pardubického panství. Současně přežívala ještě liberální praxe předbělohorské éry. Po roce 1670 však došlo k zřetelnému omezení pohybu obyvatelstva. Zatímco v desetiletí 1660-69 bylo vydáno 230 zhostů, v desetiletí 1670-79 jen 105 a v desetiletí 1680-89 již jen 99. Osudná léta sedmdesátá a osmdesátá tedy nepřinesla jen zvýšení robot, ale i zvýšené připoutání poddaných k půdě, zároveň však, jak ukázal M. Toegel, i zvýšené zbíhání.

Zajímavá je i struktura zhostů. Z 99 osob, jimž byl v osmdesátých letech udělen zhost, jich odešlo 64 pod cizí vrchnostenskou pravomoc, 20 do privilegovaných měst na panství (17 do Pardubic a 3 do Přelouče) a 14 bylo propuštěno na svobodu, aby se usadili v městech mimo panství, případně z jiných důvodů (4 z nich vstupovali do kněžského stavu). Eliminujeme-li odchod do měst na panství, který prakticky zhostem nebyl, zbude nám 78 zhostů mimo panství. To tedy znamená, že na velkostatku, který měl r. 1683 jenom ve vesnicích přes 2 000 usedlých, nepočítaje usedlé ve městech a městečkách, bylo ročně uděleno ani ne 8 zhostů.³⁵⁾ Přitom v letech 1663-87

zbihalo ročně, jak ukázal M. Toegel, asi 10 osedlých, nepočítaje čeledě a podruhy. ³⁶⁾

Proti předbělohorské době se nezměnil jen počet zhoštěných osob, ale i praxe při udělování zhostů, především v tom, že ze zhošťování byli zcela vyloučeni držitelé poddanských usedlostí. Zhošťování se týkalo hlavně mladých lidí hodlajících uzavřít sňatek, zvláště dívek, případně řemeslníků, kteří nenacházeli na panství obživu. Jak na Pardubicku, tak i na jiných komorních panstvích se při vyřizování žádosti o udělení zhostu přihlíželo na prvním místě k nárokům žadatele na dědičný podíl, dále k jeho potřebě na panství, k důvodům žádosti a k místům, do nichž poddaní odcházeli.

Z důvodů ke zhostu bylo nejvíce respektováno uzavření sňatku s cizím poddaným. Vzájemné zhošťování dívek hodlajících se provdat na cizí panství bylo po celou druhou polovinu 17. stol. zcela běžné. Přihlíželo se však k tomu, na které panství odcházejí. Na sousední panství, s nimiž měla komorní panství dobré zkušenosti, byli poddaní zhošťováni, aniž byla vyžadována okamžitá náhrada. Očekávalo se, že "přátelská půjčka" bude v nejbližší době oplacena podobným způsobem. Naproti tomu při výhostu na vzdálenější panství nebo na panství, s nimiž neměla komora dobré zkušenosti, bylo požadováno okamžité zhoštění jiného poddaného a někdy přímo výměna zhostů "z ruky do ruky", jak říkali hejtmané. Výhost na statek drobného šlechtice, o němž byly pochybnosti, že by jej kdy oplatil, byl zamítnut, i když žadatel byl ochoten vzdát se celého dědictví po otci. Proti zhoštění se hejtmani jednotlivých panství stavěli i v případě, že žadatel byl kvalifikovaným pracovníkem, jehož bylo na panství třeba. Byly i určité rozdíly mezi jednotlivými panstvími. Zatímco na Zbírčicku, Točnicku nebo Královodvorsku byla při zhošťování běžně praktikována "přátelská půjčka", na pardubickém a smrkovickém panství byla zásadně požadována okamžitá výměna kus za kus. ³⁷⁾

Při udělení zhostu musel poddaný především zaplatit akcidence, jež byly odměnou pro úředníky za provedení služební

výkon. Kromě toho mu byla v některých případech zabavena ve prospěch panství dědičná pozůstalost, případně její část. Udělení zhostu bylo vítanou příležitostí k obohacení úředníků. Ačkoliv podle předpisu se za zhost mělo platit 30 kr. - 1 zl. 30. kr. podle zámožnosti žadatele, vybíral např. pardubický hejtman, jak zjistila komise z r. 1673, 1 - 6 zl., zbírčický 6 - 12 zl.. Podobným způsobem žádali úředníci několikrát více než bylo nařízeno za zápis gruntovních peněz, za povolení k sňatku, za povolení k službě, k vandru, k řemeslu, zavedli dokonce i plat za stavění sirotků. ³⁸⁾ K záboru dědičné spravedlnosti ve prospěch panství nedocházelo pravidelně, ale jen v některých případech. Zabavené částky zato byly dosti vysoké. ³⁹⁾ Tak jako při povolování zhostu, i při rozhodování o záboru pozůstalosti se přihlíželo k tomu, zda panství, na které je dotyčná osoba zhošťována, propouští poddané s pozůstalostí nebo bez ní, případně zda nezhošťuje toliko nemajetné osoby ("mizeráky a žebráky", jak říkal hejtman Koleneč).

Zvláštním typem výhostu bylo tzv. propuštění na svobodu. Bylo udělováno hlavně těm poddaným, kteří se chtěli usadit ve městě, ať již ve městě královském, nebo v privilegovaném městě poddanském včetně privilegovaných měst na vlastním panství. Jen výjimečně byli propouštěni poddaní i z jiných důvodů, např. chtěli-li vstoupit do kněžského stavu. Tam, kde bylo na panství několik větších privilegovaných měst, byl počet poddaných propouštěných na svobodu poměrně veliký, neboť rychlý populační růst poddanských měst byl bez přílivu venkovského obyvatelstva nemyslitelný. Byl tu ovšem i jiný důvod k propuštění poddaných na svobodu, totiž časté sňatky mezi dětmi měšťanů z měst privilegovaných a neprivilegovaných a přesídlování řemeslníků z jednoho města do druhého. Tak tomu bylo např. na panství Pardubice, kde jen v desetiletí 1680-89 bylo propuštěno na svobodu 34 poddaných, z toho 20 do Pardubic a Přelouče, tzn. nikoliv mimo hranice panství. Naproti tomu na podbrdských komorních panstvích bylo za celé půlstoletí (v 1.

1660-1707) propuštěno na svobodu jen 50 poddaných, neboť šlo o panství relativně málo urbanisovaná a bez významnějších měst v sousedství. 40) Pohyb obyvatelstva totiž nezávisel jen na politice vrchnosti, její ochotě či neochotě propouštět poddané, ale i možnostech uplatnění, které se jim mimo panství nabízely.

Někdy bylo propuštění na svobodu jen relativní. Pokud se propuštění poddaní osazovali v privilegovaných městech na panství, zůstávali dále pod jeho "ochranou", i když nebyli považováni za dědičné poddané. Podmínkou propuštění bylo, že člověk z "poddanosti dokonale osvobozený" se usadí jen v místě, do něhož byl propuštěn. 41) I propuštění těch poddanských synků z vesnic i městeček, kteří se chtěli stát duchovními, bylo podmínováno tím, že žadatel vskutku "duchovním bude a zůstane". 42) Někdy se řemeslník propuštěný do některého z poddanských měst na panství dokonce zavazoval, že zde setrvá po celý svůj život a bude pracovat na vrchnostenských zakázkách, kdykoliv bude požádán. 43) Takovéto "osvobození" pak bylo ovšem ryze formální.

Ve zkratce lze říci o regulaci pohybu obyvatelstva na komorních panstvích v druhé polovině 17. století asi toto: proti předbělohorskému období se změnila jak praxe při udělování výhostů, tak i počet vydaných výhostních listů. Zhošťování poddaných sice nebylo zásadně zamítáno a nikdy nepřestalo, avšak bylo plně podřízeno potřebám velkostatku. K nejvýraznějšímu omezení výhostů došlo v 70.-80. letech, která i po jiné stránce, zejména pokud jde o zvyšování robot a upevnění vrchnostenských prodejních monopolů, přinesla zřetelné zhoršení sociálně-právního postavení poddaných. Rubem této změny byl zvýšen útěk poddaných, který, jak bude zkázáno dále, právě v sedmdesátých a osmdesátých letech dosáhl vrcholu. Ani v tomto období však legální pohyb poddaných zcela neustal. Zdá se, že praxe na komorních panstvích byla poněkud mírnější než na statcích jiných vrchností. 44) Zásada podmíněné recipacity, uplatňovaná

při zhošťování na řadu panství, přitom naznačuje, že podobná mírná praxe byla vlastní i jiným vrchnostem, nikoli však všem. Než bude možno říci, jak vypadala regulace pohybu poddaných v celozemském měřítku, je třeba shromáždit i rozsáhlý srovnávací materiál. 45)

Při studiu geografické mobility poddaných nezajímá historika jen možnost pohybu, ale i jeho směr, neboť pomáhá osvětlit jeho motivaci. I tuto stránku mechanického pohybu obyvatelstva lze velmi dobře studovat na základě výhostních listů. Zakreslíme-li na mapu panství, odkud přicházeli v letech 1655-59 poddaní na pardubické panství, a statky, na něž naopak byli zhošťováni, zjišťujeme, že v naprosté většině byl pohyb poddaných uzavřen do kruhu o poloměru zhruba 50 km. Uvnitř tohoto kruhu byl pohyb dosti čilý; zejména s některými panstvími, jako byly Dymokury, Chlumeč n.C., Smiřice nebo Choltice si správa pardubického panství vyměňovala poddané zcela běžně. 46) K emigraci za hranice padesátikilometrového okruhu docházelo jen v ojedinělých případech, zčásti vysvětlitelných zvláštními důvody, pokud např. pardubičtí poddaní byli zhošťováni na jiná komorní panství (Točnick) nebo na statky komorních úředníků. Masový charakter měla pouze emigrace spojená s osidlováním vyliďněného panství brandýsko-přerovského, na které v letech 1655-59 odešlo 32 poddaných, počet, jaký neměl ve styku s jinými panstvími období. Zde šlo ovšem o migrace organizované vrchností. Poddaní, kteří se usazovali na Pardubicku, pocházeli většinou rovněž z padesátikilometrového okruhu, do něhož byli zhošťováni poddaní z Pardubicka. Několik výjimek včetně svobodných (spíše však zběhlých) příchozích z Moravy (Tovačov), Dol. Rakous, Slezska a dokonce i Braniborska i z bližších míst jen potvrzovalo pravidlo.

Geografickou mobilitu poddaných lze studovat nejen na základě výhostů, ale i na základě dokladů o uzavřených sňatcích. Badatelé se tu nabízejí dva typy pramenů, knihy povolení k manželství (sňatkového konsensu) v patrimoniálních regi-

straturách a církevní matriky. Matriky mají sice nevýhodu, že nevidují všechny pohyb poddaných, nýbrž jen určitý jeho typ, zato však jsou v nich evidováni nejen dědiční poddaní, ale i obyvatelé ochranných měst a svobodné obyvatelstvo, což umožňuje obohatit studium migrací o nové aspekty. Matriky mají rovněž tu přednost, že se nekryjí s hranicemi panství, takže na základě studia jedné matriky z dostatečně velké kolatury lze studovat migrace mezi různými feudálními správními celky. Jejich nevýhodou ovšem zůstává, že nevidují ty sňatky obyvatel farností, které byly uzavřeny mimo její hranice, zpravidla ve farnosti nevěsty. Je proto užitečné doplnit jejich analýzu rozborem vrchnostenských sňatkových konsensů.

Zkoumání původu snoubenců přináší zajímavý poznatek o stejné geografické mobilitě obyvatel poddanských měst a vesnického obyvatelstva, jak je možno demonstrovat např. na matrikách z Poděbrad a z Kostelce n.L.⁴⁷⁾ V poděbradském kostele bylo v letech 1647-1657 oddáno celkem 54 manželských dvojic typu, kde alespoň jeden ze snoubenců žil v Poděbradech. Ve 23 případech pocházeli z Poděbrad ženich i nevěsta, 21 nevěst a 10 ženichů poděbradského původu si bralo snoubence odjinud. Přitom 10 snoubenců pocházelo z některého českého královského nebo věnného města, 11 z poddanských měst a jen osm z vesnic, především z poděbradského panství. Z královských a věnných měst byl pochopitelně nejčastěji zastoupen blízký Nymburk (4) a Kutná Hora (3), ale byly tu i Vysoké Mýto, Polička a vzdálené Domažlice, další ženiši a nevěsty přišli z poddanské Litomyšle (2), Příbyslavi, Pardubic, Lysé n.L., Skutče, Velvar, Křince, Nehvizd a Sadské, jeden nastávající manžel dokonce ze slezské Ratiboře. Vzdálený venkov byl zastoupen Chodskou Lhotou na bavorském pomezí, vcelku však byl okruh, v němž Poděbradští hledali své životní partnery, omezen na střední Polabí a východní Čechy.

Podobné poměry, jaké panovaly v Poděbradech v padesátých letech 17. století, zjišťujeme o půlstoletí později ve far-

nosti kostelecké. V Kostelci n.L. bylo v letech 1708-1719 uzavřeno 70 sňatků jeho obyvatel. Více než polovina manželských párů - celkem 36 - pocházelo ze samotného městečka, 14 snoubenců, kteří si brali kostelecké, z některého jiného českého města nebo městečka (Čáslav, Ml. Boleslav, Týnec n.L., Sadská, Libochovice, Ústěk, Hradec Králové, Vysoké Mýto, Švihov, Rokycany, Sedlec, Chomutov). Snoubenců z vesnice tu bylo relativně o něco více než v Poděbradech, celkem 20, i zde však byli jasně v menšině. Většinou pocházeli z brandýského komorního panství, jehož součástí byl i Kostelec, nebo z nejbližšího okolí a jen výjimečně z větší vzdálenosti (p.Křivoklát, Korycany). Protože kostelecká matrika uvádí i poddanskou příslušnost snoubenců, můžeme zjistit, kdo z kosteleckých obyvatel se ženil nebo vdával s vesnickými poddanými. Matrika ukazuje, že ti kostelečtí obyvatelé, kteří si brali za manželka nebo manželku rodáky z jiných měst, byli zpravidla tzv. osobně svobodní (tj. majitel panství pro ně byl pouze ochrannou vrchností), kdežto ti obyvatelé Kostelce, kteří se ženili a vdávali s poddanými z vesnic, byli zpravidla rovněž poddaní. Nešlo tedy o kostelecké měšťany, nýbrž o čeleď a podruhy z kolních vsí, dočasně se zdržující ve městě. K sňatkům mezi svobodnými obyvateli města a vesnickými poddanými docházelo jen výjimečně.

Matriky oddaných ukazují, že mezi poddanským městem a okolním vesnickým obyvatelstvem existoval ostrý sociální předěl, zatímco měšťanstvo poddanských a královských měst, často dosti vzdálených, udržovalo velmi těsné osobní kontakty. Uzavření měšťanského živlu vůči vesnickému okolí nutila měšťanské synky z poddanských měst, aby si hledaly nevěsty v jiných, často i odlehlých městech, ať již poddanských, nebo královských. K upevnování osobních svazků mezi měšťany jednotlivých měst přispívaly i takové zvláštnosti městského života, jako byly obchodní styky, cesty řemeslníků po jarmarcích, vandr tovaryšů nebo studium ve větších i menších školských centrech.

Vesnické obyvatelstvo bylo mnohem méně mobilní. Opět to ukazují velmi pěkně matriky oddaných. Ve vsích poděbradské kolatury, jež v pobělohorské době zahrnovala přes polovinu vsí panství Poděbrady a několik vsí panství Kolín, administrativně spojeného s poděbradským panstvím, bylo uzavřeno v letech 1647-1657 148 sňatků. Přitom jen 9 nevěst a 16 ženichů nepocházelo z poděbradského, případně kolínského panství, zato plných 96 ženichů a 135 nevěst žilo nejen na území zmíněných obou panství, ale dokonce i v téže kolatuře. Ve 34 případech dokonce oba snoubenci žili v jedné vesnici. Malý počet nevěst z cizí kolatury není ovšem pro posuzování mechanického pohybu obyvatelstva směrodatný, protože církevní předpisy nařizovaly konat svatbu v bydlišti nevěsty. Důležitější proto je, že i počet cizích ženichů byl nízký (10,8 %). I když ani to není zcela průkazné, neboť církevní předpisy nebyly vždy dodržovány, přece jen jedenáctiprocentní podíl cizích ženichů a šestiprocentní podíl cizích nevěst naznačuje, že geografická mobilita vesnického obyvatelstva nebyla veliká. Přitom ještě 16 cizích ženichů pocházelo až na několik výjimek vesměs z blízkého okolí, což ještě více podtrhuje omezenost cirkulace vesnického obyvatelstva.

I mezi městy však existovaly v tomto směru rozdíly. Čím větší, bohatší a privilegovanější město, tím větší byla jeho izolace od vesnického okolí. V drobných městečkách, jejichž obyvatelé se živili převážně zemědělstvím, byli počítáni mezi dědičné poddané a stejně jako obyvatelé z vesnic podléhali povinnosti vrchnostenského sňatkového konsensu, se řídil výběr snoubenců nutně jinými pravidly než v městech typu Pardubic nebo Poděbrad. Ukazuje to velmi pěkně rozbor matrik pro městečko Cerhovice na točnickém panství.

V letech 1677-98 bylo v tomto městečku uzavřeno 52 sňatků. Z 34 oddávaných žen a dívek si bralo 19 ženicha z téhož městečka, 4 z jiných měst a městeček a 11 si zvolilo ženicha z vesnice (z toho byli 3 cizopanští). Ještě charakterističtější pro sepětí drobného městečka s vesnicí je podíl vesnických

dívek mezi nevěstami. Z 37 cerhovických ženichů si 16, tj. plných 43 %, bralo za manželky dívky z okolních komorních vsí. Na rozdíl od poměrů, které jsme zjistili v Kostelci n.L., nebyly sňatky mezi obyvateli Cerhovic a okolními vesnicemi omezeny jen na vrstvu podruhů a čeledi. Mezi ženichy vesnických dívek byla řada cerhovických sousedů a jejich synů, stejně jako bylo mezi nevěstami z Cerhovic, které se vdávaly za vesnické poddané, několik měšťanských dcer. Srovnání sňatečnosti v různých typech poddanských měst nám tedy prozrazuje důležité skutečnosti i o sociální mobilitě pobělohorské populace. Sňatek byl jednou z cest, jíž se selští synkové a zejména dcery dostávali z vesnického prostředí do drobnějších městeček. Odtud pak měly jejich děti otevřenou cestu dalšího sociálního vzestupu sňatkem s obyvateli významnějších poddanských nebo i královských měst. Drobná městečka tedy tvořila jakýsi přechodný článek, otevřený jak směrem k vesnickému, tak i směrem k městskému prostředí. Naproti tomu přímý styk mezi měšťany velkých měst a poddanými z vesnic byl nepatrný.

Jak ukazují matriky, ani v pobělohorském období zcela nevyzněly sňatky mezi poddanými různých vrchností, byly však omezeny na minimum. K údajům čerpaným z matrik je možno připojit ještě několik čísel založených na evidenci vrchnostenského sňatkového konsensu. Na točnickém panství bylo v letech 1659-1689 vydáno 661 povolení k manželství. Plných 71,4 % žadatelů a žadatelek si bralo manžela či manželku z točnického panství, z toho polovina z vlastní vsi. 17,5 % si bralo poddané ze sousedních komorních panství, 7,1 % svobodné lidi a pro 20 osob, tj. pro pouhých 3 % byl vyjednáán ženich nebo nevěsta z cizího panství.⁴⁸⁾ Styk poddaných jednoho panství s okolním světem byl tedy vskutku omezen na minimum.

Srovnání praxe při udělování výhostů přitom ukazuje, že sňatková regulace nebyla na všech panstvích stejně přísná. Byla zde již zmínka o tom, že některá panství si pravidelně vyměňovala poddané, kteří chtěli uzavřít sňatek, zatímco při

zhošťování na jiná panství bylo udělování výhostu posuzováno velmi rigorózně. Stejně místní rozdíly prozrazují i matriky. Některé vrchnosti, jak se zdá, zásadně zamítaly sňatky s cizími poddanými, zatímco jiné byly benevolentnější. V hranicích kostelecké farnosti patřil k prvnímu typu např. majitel statečku Mratín, sestávajícího z jediné vsi o 12 domech. Ze 27 sňatků uzavřených v Mratíně v letech 1709-1719 bylo plných 23 sňatků uzavřeno uvnitř obce. Při této praxi nutně muselo docházet k příbuzenským sňatkům, ačkoliv je tehdejší církevní zákonodárství zakazovalo. Podobný izolovaný ostrůvek tvořil i sousední drobný stateček Sluhy-Přezletice, zatímco majitelé jiných drobných statků v okolí Kostelce n.L., jako byly Dolní Přívory nebo Zlonín, povolovali sňatky s poddanými sousedních vrchností zcela běžně.

Sledování sňatečnosti zároveň ukazuje, že úzký výběr snoubenců nebyl určen vždy jen vrchnostenskou sňatkovou politikou, která někde sňatky s cizopanskými poddanými tolerovala a jinde jim bránila, ale že se tu uplatňovaly i vlivy jiné, obtížně sledovatelné. Pravděpodobně však mezi nimi nechybělo utváření terénu, historické tradice a hospodářské i jiné styky uvnitř určitých celků, které se nekryly vždy s územím panství. Jinak bychom těžko vysvětlili, proč se např. poddaní ze severozápadního kouta brandýského panství běžně ženili a vdávali s obyvateli blízkého statku Dolní Přívory, zato však velmi málo s poddanými brandýského panství, pokud žili mimo kosteleckou farnost. Podobně tomu bylo i na poděbradském panství. Zde např. obyvatelé poděbradské kolatury téměř vůbec neuzavírali sňatky s obyvateli těch vsí poděbradského panství, které do roku 1547 patřily městu Nymburku a i po konfiskaci zůstaly začleněny do nymburské kolatury. V tomto případě nepochybně přežívaly určité vazby, které se vytvořily v minulosti a které ani začlenění v pobělohorském velkostatku nemohlo přetrhat. Jak se zdá, jednou ze sil, které sbližovaly poddané různých vrchností, byla příslušnost k

téže farnosti. V jejím rámci se setkávali osadníci v kostele, při církevních slavnostech, křtech, svatbách i pohřbech, takže někdy styk mezi vesnicemi různých vrchností byl mnohem intenzivnější než styk mezi dvěma vzdálenými vesnicemi téhož panství, jež od sebe dělilo i několik desítek kilometrů. To, že se většina poddanských sňatků uzavírala uvnitř hranic panství, nesouviselo jen se sňatkovou politikou vrchnosti, i když ta se tu nepochybně také uplatňovala, ale i s celkovou malou geografickou mobilitou vesnického obyvatelstva, vyplývající z jeho způsobu života. Právě v tom byl jeden z důležitých rozdílů mezi vesnickým a městským obyvatelstvem.⁴⁹⁾ Pokud si i na vesnici brali mladí lidé ženichy a nevěsty z větší vzdálenosti, šlo zpravidla o příslušníky uzavřených sociálních skupin, jako byli na jedné straně např. mlynáři, na druhé straně ovčáci, biřící a podobná povolání považovaná za nečistá.

Problém sňatků mezi poddanými různých vrchností nás přivádí k dalšímu důležitému znaku nevolnické závislosti, k udělování sňatkových povolení. Právo vrchnosti rozhodovat o sňatku svých poddaných, zrušené teprve r. 1781 Josefem II., se nikdy neopíralo o nějakou celozemskou zákonnou normu. Obnovené zřízení zemské se dotýkalo sňatků pouze v tom smyslu, že předpisovalo vrchnostenský souhlas v případech, kdy se vdova chtěla provdat za cizí panství. Toto nařízení, které bylo převzato ze zemského zřízení z roku 1549, nebylo zaměřeno ani tak proti volnosti uzavírat sňatky, jako proti úniku poddanského majetku (dědických podílů) na statky jiných vrchností.⁵⁰⁾ Podobný cíl sledoval i požadovaný souhlas se sňatky vdov vůbec a se sňatky sirotků. Některé poddanské řády z předbělohorské doby nepřímo potvrzují, že vrchnostenský souhlas se sňatkem nebyl v 16. století ještě vyžadován od všech dětí poddaných. Např. na panství města Děčína byl r. 1566 sňatek vdov a sirotků podmínován souhlasem vrchnosti, zatímco sňatek poddanských dcer souhlasem rodičů.⁵¹⁾ Některé vrchnosti však již v druhé polovině 16. století vtělily povinný souhlas

vrchnosti se sňatkem všech poddaných, bez ohledu na to, koho si berou a zda mají rodiče nebo nikoliv. Není však asi náhodou, že to byly cizí vrchnosti, nově zakoupené v Čechách, které byly zvyklé na tvrdší praxi ve své staré vlasti. ⁵²⁾ K. Krofta soudil, že povinnost poddaných mít k sňatku svolení vrchnosti se stala pravidlem teprve v době pobělohorské. Tento soud však bude třeba přezkoumat, neboť v předbělohorských Čechách vyžadovaly vrchnosti sňatkový konsens asi častěji, než se dosud zdálo. ⁵³⁾

Na komorních panstvích dosvědčuje obligatorní sňatkový konsens vrchnostenských úřadů instrukce z r. 1615, podle níž nemělo být povolení k sňatku vydáváno hejtmanem čeledi dříve, pokud si neodslouží povinná léta. Již roku 1629 kritizovala účtárna čes. komory hejtmany, že poddané, kteří chtějí vstoupit do manželského stavu "šacují a na množství širokých tolarův a co jiného berou a bez toho k stavu svatomanželskému povoliti nechtějí". ⁵⁴⁾ V třicátých letech 17. stol. dokonce bylo udělení písemného povolení k sňatku ze strany patrimonie zapisováno i do církevních matrik, i když jen v ojedinělém případě matrik z Kostelce n.L., ačkoliv církevní předpisy takovou rubriku vůbec neznaly a samo povolování sňatků světskou vrchností odporovalo církevnímu právu. ⁵⁵⁾ Zdá se však, že v tomto případě šlo jen o sňatky vdov a sirotek, sňatky s cizopanskými a sňatky vesnických poddaných s obyvateli poddanského města. ⁵⁶⁾

Nová redakce komorní instrukce z č. 1652 nejen opakovala staré ustanovení o zákazu sňatků před ukončením dvorské služby, ale zároveň stanovila i přesné poplatky za udělení sňatkového konsensu v rozmezí 30 kr. - 1 zl. 30 kr., přičemž nejmajetným mělo být dáвано povolení zdarma. Od r. 1659 jsou na podbrdských panstvích dochovány i knihy sňatkového konsensu, které dosvědčují, že povolení v této době bylo již obligatorní pro všechny poddané české komory.

Zvláštní kapitolu tvořilo povolování sňatků poddaných se svobodnými osobami. Úřady je viděly nerady, protože při

něm hrozilo nebezpečí, že děti zrozené z takového manželství uniknou poddanství. Pokud svobodní spolu se sňatkem přijali poddanství, bylo vše v pořádku. Někdy si však vymínili, že zůstanou svobodnými, nebo jim bude navrácena svoboda v případě manželovy smrti. V povolení ke smíšenému manželství se pak předem určovala poddanská příslušnost dětí. Buď měly být všechny poddané, nebo střídavě jedno poddané a jedno svobodné. Komorní správa přitom počítala s tím, že svobodné děti časem rovněž slíbí poddanství. ⁵⁷⁾

Pokud nebyl sňatek spojen s odchodem z panství nebo se ztrátou nároku vrchnosti na budoucné narození dětí, případně únikem gruntovních peněz, neměla česká komora, podobně jako jiné vrchnosti, v době nedostatku poddaných po třicetileté válce důvod bránit poddaným v uzavírání sňatků. Snaha zamezit vznik rodin bez dostatečného existenčního zajištění se mohla uplatnit až později, když byly překonány nepříznivé populační následky války. V druhé polovině 17. století naopak muselo jít komorní správě o to co nejvíce poddaných ke sňatku přimět, aby měla dostatek hospodářů k osazování pustých usedlostí. ⁵⁸⁾

Regulace sňatků probíhala jak za pomoci ekonomických prostředků, tak i za pomoci otevřeného fyzického násilí. Ekonomickým prostředkem, usnadňujícím založení rodiny a zabezpečení její existence byly úlevy poskytované po válce poddaným při osazování na pustých gruntech. Tato opatření však nestačila. Proto komorní správa sáhla po jiném prostředku: byly jim pokuty a vězení. Tuto změnu lze velmi dobře sledovat v poddanských seznamech z podbrdských panství, zachovaných v poměrně souvislých řadách již od poloviny 17. století. Vrchnostensští úředníci do nich zapisovali nejen věk dětí poddaných a místo, kde se zdržují, ale i mzdu, za niž slouží, a také povinnost do určitého data se oženit. Prvé zápisy o pokutách a trestech se objevují ve zbirožských registrech stavění sirotek a dětí poddaných r. 1659 s nástupem nového hejtmana Galli-

dese z Rosendorfu. Za jeho předchůdce Jana Kolence z Kolna byly neznámy.

Selským a chalupnickým synkům, kteří se zdráhali v pře-depsané době se oženit, hrozila za Gallidesa i jeho nástupců vysoká peněžní pokuta (až 30 zl.), placená z poloviny do pan-ského důchodu a z poloviny k záduší, služba ve dvorech na brandýském panství i jinde, vězení a nucená práce při stavbách vrchnostenských budov. Často od nich bylo vyžadováno i stavě-ní rukojmí, které v případě nesplnění slibu byly uvězněny místo potencionálního ženicha. Výjimečně bylo použito i sehná-ní poddaného z gruntu. Synové poddaných byli někdy nuceni k uzavření sňatku již velmi brzy, i ve dvaceti letech, hlavní pozornost vrchnostenských úředníků ovšem na sebe poutali že-niši vyššího věku. Vynucenému sňatku se nevyhnuli ani vdovci.

Formulace zápisů v poddanských seznamech je velmi vý-mluvná. Václav Čoubek, měšťanský synek ze Zbiroha "má se do sv. Jiří oženiti, anebo do dvora k volům jíti". Jan Khöple z Tejčka "měl se loni oženiti, nestalo se, do pout dán, vě-zeň v zámku zůstává a po strestání má se o masopustě oženi-ti". Šimon Tesař ze Třebnušky "má se o masopustě oženiti aneb na Brandejs jíti". Jan Kraus ze Sebečic "k ženění k sv. Dobrotivý se vypraví, aby na lámání kamene se na to rozmy-slel". Jakub Zoufalý z Přísečnice "k ženění, však jest bolonohý a špatný, puštěn na prosbu matere domů". K těmto slovům není po mém soudu třeba komentáře.

Na podbrdských komorních panstvích vyvrcholilo násilné uzavírání sňatků v 70. a 80. letech. Za jediný rok 1678 bylo uvězněno kvůli neochotě uzavřít sňatek jen na zbirožském panství 18 poddaných, tj. z každé druhé vesnice jeden.⁵⁹⁾ Na jiných komorních panstvích snad byli mladí lidé vězněni kvůli sňatkům méně, avšak rozhodně nelze říci, že by tento prostředek byl jinde neznám.⁶⁰⁾ Komorní panství se tak v tomto ohledu bezvýhradně zařadila do obecného vývojového tren-du pobělohorského feudálního velkostatku.⁶¹⁾ Vrchnostenští

úředníci, kteří neustále zápolili v poválečném období s ne-chutí poddaných zakládat rodiny, viděli příčiny tohoto nega-tivního jevu především ve snaze vyhnout se veřejným povin-nostem a v náklonnosti ke "smilstvu".⁶²⁾ K poznání, že vyso-ký sňatkový věk souvisí s neutěšenou hospodářskou situací a zvýšeným vykořisťováním, nedospěli.

Podobně jako regulovala správa komorních panství sňatky poddaných, regulovala i jejich pracovní zařazení, jednak tím, že je nutila sloužit ve vrchnostenských dvorech, jednak tím, že uplatňovala právo rozhodovat o tom, kdo z poddaných se bude učit řemeslu a kdo půjde na studia. Tak jako u sňatků, i při volbě povolání se podle svědectví instrukcí zásahy vrchnosti zprvu omezovaly jen na sirotky. Podle podrobné instrukce z ro-ku 1603 měl hejtman panství při každoročním stavění sirotků rozhodnout, kteří sirotci budou sloužit vrchnosti, hlavně ve dvorech, a kteří budou přiděleni do služby sedlákům. Přitom měl vybrat nadané chlapce a poslat je na studia nebo do učení, a to, jak již tehdy bylo zdůrazněno, v souladu s budoucími potřebami panství. Avšak dávno předtím r. 1564, když bylo pře-jímáno pardubické panství z rukou Pernštejnů, bylo v pardu-bické komorní instrukci nařízeno, že hejtman má právo přinu-tit v případě potřeby k čelední službě i ostatní neosedlé pod-dané.⁶³⁾ Vzhledem k tehdejšímu malému rozsahu režijního pod-nikání na komorních statcích nemělo toto ustanovení větší praktický dosah, avšak naznačovalo, že již za Maxmiliána by-lo možno v ekonomické politice komory pozorovat znevolňovací tendence.

Instrukce z r. 1615 již zřetelně dokládá, že čeleď do dvorů se bere nejen ze sirotků, ale ze všech poddaných.⁶⁴⁾ Odpovídá to prudkému růstu dvorů, k němuž v předcházejících třech desetiletích na komorních panstvích došlo. Naproti to-mu poplatek za povolení dát děti učit se řemeslu se připomíná teprve v instrukci z r. 1652, zatímco v instrukci z r. 1615 se v příslušném článku o poplatcích mluví jen o odměně za zá-

pis převodu nemovitostí.⁶⁵⁾ Z toho snad lze vyvozovat, že byl zaveden teprve nedávno před r. 1652.

Zdá se, že při udílení povolení k řemeslu byli úředníci na komorních panstvích benevolentní, neboť v poddanských stížnostech se objevují jen nářky na neoprávněné zvyšování poplatků,⁶⁶⁾ nikoliv ale na to, že by jejich dětem, pokud se chtěly učit řemeslu, byly kladeny nějaké překážky. Něco jiného byla dvorská služba, na tu si poddaní stěžovali velmi často. Udělování povolení bylo hlavně zdrojem úřednických příjmů, méně již nástrojem k realizaci ekonomických záměrů komory.

Obohacování úředníků jako hlavní, ba dokonce jediný cíl povolovaného řízení vystupovalo ještě výrazněji do popředí při povolování vandru řemeslnických tovaryšů. Vandr byl považován za nezbytnou součást profesionální přípravy řemeslníka a vrchnost nemohla mít zájem na tom, aby řemeslníkovi po vyučení bránila v odchodu z panství. U tovaryšů vandrujících bez povolení šlo hejtmanům příslušných panství jen o poplatok. Jakmile jej tovaryšovi rodiče - někdy i přinucení vězňem - zaplatili, ztráceli o tovaryšovu osobu zájem.⁶⁷⁾

Že však česká komora při povolování řemesla respektovala jen přímý zisk úředníků z poplatků, ale do jisté míry přece jen i regulaci pracovních sil, naznačuje nařízení z roku 1699, jímž si komora sama vyhradila právo udílet povolení k učení potravinářským řemeslům, protože příslušníci těchto řemesel na komorních panstvích byli přebyteční a žádali o povolení k dočasnému nebo trvalému opuštění panství.

Vedle znevoleného vesnického obyvatelstva a vedle obyvatelstva několika privilegovaných měst, uchovávaného si mírnější formu poddanské závislosti, žila na každém komorním panství i nevelká skupina lidí osobně svobodných, ale bez stavovské příslušnosti. Vedle vrchnostenských úředníků, často i jejich čeledi, to byli zejména mlynáři a sláci ve vrchnostenských mlýnech a pivovarech, jejich rodiny a čeled, držitelé nebo nájemci hutí, hutní dělníci s rodinami, skláři, za-

městnanci hřebčínů, výjimečně i někteří příslušníci dvorské nebo seelské čeledi, podruzi nebo řemeslníci. Jako kuriozitu lze možno uvést i poustevníky.

Neexistují bohužel prameny ze sklonku 17. stol., kdy byly již nevolnické vztahy na venkově plně prosazeny, jež by nám umožnily přesně tuto skupinu obyvatelstva postihnout. Soupis obyvatel podle víry z roku 1651, který se nám tu nabízí, pochází z doby těsně po válce, kdy proces konsolidace velkostatku a odstraňování velkých válečných migrací byl teprve v počátku. I on však velmi pěkně ukazuje, že podíl svobodných osob se lišil od panství k panství podle místní výroby a sociální struktury. Na železářském Zbirožsku připadalo na svobodné nestavovské osoby z celkového počtu 1 507 osob zpovědního věku celkem 63 osoby, tj. 4,2%.⁶⁸⁾ Na Královodvorsku dokonce 17,3% (61 z 353). Naproti tomu na poděbradském panství, vysloveně agrárním (mimo město Poděbrady a městys Sadskou), to bylo jen 44 osob z 1 847, tj. 2,4% z toho ještě 34 osob žilo na zámku a v přílehlých vrchnostenských podnicích.

Poděbradský seznam však odhaluje jinou zajímavou skutečnost, totiž poměrně vysoký podíl cizopanského obyvatelstva, který svědčí o rozsáhlých migracích mezi panstvími. Celkem žilo ve vesnicích poděbradského panství spolu se zámkem a vrchnostenskými podniky 1 541 poděbradských a 253 cizopanských poddaných; na cizopanské tak připadalo 13,7% všeho obyvatelstva; až na výjimky to byli podruzi a čeled, tedy námezdní pracovníci.⁶⁹⁾

Poddanské seznamy dosvědčují, že migrace obyvatelstva neustala ani v 70. a 80. letech, v době největšího utužení nevolnické závislosti. Jen z menší části to však byla migrace legální, z větší části šlo o nelegální pohyb obyvatelstva, o zbíhání. Roku 1678 byl na jednotlivých komorních panstvích z rozkazu komory sestaven soupis poddaných zdržujících se mimo panství, který tuto skutečnost názorně dokládá. Z necelých 2 000 točnických poddaných se zdržovalo mimo panství

175 osob, z toho 100 sirotků. Jen malá část jich odešla s povolením vrchnosti, celkem 28 osob, nejčastěji do služby (15 osob) nebo na vandr (5 osob). Naproti tomu 120 se jich zdržovalo mimo panství bez povolení.⁷⁰⁾ Jestliže počet osob pobývajících mimo panství bez povolení vrchnosti byl čtyřnásobně vyšší než počet těch, kteří odešli s povolením, svědčí o tom, že možnosti legálního pohybu obyvatelstva byly omezeny. Zároveň to však také dokládalo, že zběhlí poddaní byli ochotně přijímáni jinými vrchnostmi nebo nacházeli útočiště ve městech, že ani přísná opatření proti přechovávání zběhlých poddaných nedokázala zabránit rozsáhlým ilegálním migracím.

Ostatně i sama česká komora zvláště v padesátých letech, v době obnovy zpuštěných vsí, ochotně přijímala cizí zběhlé poddané. Stačilo, když zájemce o pustou poddanskou usedlost o sobě prohlásil, že je osobně svobodný a slíbil poddanství nové vrchnosti.⁷¹⁾ Nezřídka se pak stalo, že byl po několika letech "vyzdvížen" starým pánem.⁷²⁾ Aby se komorní správa proti takovým případům pojistila, dávala někdy vtělit do pozemkových knih klausuli, že svobodní lidé, usazující se na komorním panství v případě, že by se kdykoliv "na nějaká vrchnost potahovala", budou povinni řádně se od ní zhostit. Někdy dokonce ručil za případné zhoštění nového hospodáře, údajně svobodného, dosavadní držitel usedlosti.⁷³⁾ Pokud se takto ochotně přijímali zběhlí poddaní na panstvích císaře, vydávajícího v téže době přísná nařízení proti přechovávání zběhlých, není možno očekávat, že na panstvích soukromých vrchností byla praxe lepší.

Sociálně-právní postavení poddaných na komorních panstvích v druhé polovině 17. století v zásadě nevybočovalo z poměrů obecně platných v pobělohorských Čechách a prodělávalo s nimi shodný vývoj. Byly ovšem vrchnosti, na jejichž panstvích se nevolnické vztahy prosadily důsledněji, stejně jako se na nich více rozvinulo režijní podnikání. Zjištění konkrétních příčin existujících diferencí, mezi něž nepochybně patřily

velikost panství, možnosti odbytu vrchnostenských výrobků a tudíž i možnosti rozvoje režijních podniků, stejně jako stavovská příslušnost nebo osobní vlastnosti majitele panství, již přesahuje rámec této práce.

P o z n á m k y

- 1) Názory našich i zahraničních historiků jsou shrnuty ve sborníku Materiál z vedeckého sympózia o charaktere feudalizmu na Slovensku v 16.-18. storočí, Historické štúdie XVII, 1972.
- 2) J. Kočí, Problém druhého nevolnictví v českých zemích v období pozdního feudalizmu, c.d., s.63-68.
- 3) AČ XXIV, s.25-28.
- 4) Na některé z těchto otázek jsem upozornil ve studii E. Maur, Merkantilistický populacionismus a kritika feudalizmu, ČsČH 22, 1974, s.848-870.
- 5) Viz zejm. E. Maur, Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století, SAP XIV/1, 1964, s.57-82, XV/1, 1965, s.277-297. Týž, Populační vývoj českých komorních panství v druhé polovině 17. století. AUC 1972, Phil. et hist. 2, s.9-79.
- 6) E. Maur, K utužení feudálních vztahů na komorních statcích v době pobělohorské. Z českých dějin, Sborník prací in memoriam prof.dr. Václava Husy, Praha 1966, s.151-169. Týž, Český komorní velkostatek a trh v druhé polovině 17. století, Sborník historický 22, 1974, s.53-114.
- 7) Velmi dobře tuto skutečnost vystihl K. Konrad, Dějiny husitské revoluce, Praha 1964, s.134.
- 8) J. Křivka, Význam poddanských seznamů pro demografické bádání, HD 4, 1970, s.50-58.
- 9) J. Petráň, Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války, Praha 1964, s.188 n.
- 10) E. Maur, Populační vývoj, s.17-19.
- 11) AČ XXII, č.157, s.358.

- 12) Viz níže.
- 13) AČ XXIII, s.6, OZZ čl. Q 9.
- 14) StA Praha, PK Hořovice 195, f.256; Vs Zbiroh, sign. X-18-6-22. J. Koleneč, Dopisy II, s.132, Dopisy IV, s.105.
- 15) StA Křivoklát, Vs Zbiroh, Kopiář 1663, s.6. SÚA Praha, Pohlova pozůstalost 24, Kopiář zbirož. hejtmana z r.1673, s.198.
- 16) AČ XXIII, s.205, Královská resoluce z 20.7.1652. V.Procházka naproti tomu tvrdí, že poddanská příslušnost se vztahovala na každé dítě nestavovských (i svobodných) rodičů zrozené na panství. Viz V. Procházka, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963, s.173.
- 17) SÚA, Praha, NM C 5/6.
- 18) Zakupování poddanských usedlostí stavovskými osobami, velmi rozšířené v 16. stol., bylo přitom, jak jsem již uvedl, v době pobělohorské na komorních statcích, podobně jako jinde, všemožně potlačováno.
- 19) Řadu příkladů z podbrdských komorních panství uvádí A. Drachovský, Kulturní obrázky ze Zbirovska I, Rokycany s.d., s.83-85.
- 20) Např. r.1659 byl uvězněn ve Smrkovicích Bartoloměj Procházka, syn pastýře z Ohnišťan, který přivedl do jiného stavu smrkovickou poddanou. "A nemohouce sobě z takového vězení nižádným způsobem pomoci, pravice se svobodným býti, v poddanost JMC na panství toto smrkovské se uvedl." StA Zámorsk, Vs Smrkovice, Pamětní kniha inv.č. 2, s.117-118.
- 21) Slib člověčenství byl někdy různě modifikován. Např. r. 1688 slíbil člověčenství pardubickému panství Tobiáš Vávra se ženou, protože se chtěl usadit na chalupě ve

Vys.Chvojně. Vymínil si však, že jeho děti zůstanou svobodné. StA Zámorsk, Vs Pardubice, Kniha výhostů i.č. 268, f.450.

- 22) J. Petráň, Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války. Praha 1964, s.181-250.
- 23) J. Šůla, Venkovský lid východního Hradecka v letech 1590-1680, Práce muzea v Hradci Králové, ser., B., XIII, 1971, s.68.
- 24) SÚA Praha, Berní rula sv. 35 (Revisitace Plzeňska), f.327.
- 25) V některých zemích, např. v Polsku, vrchnost odcházejících poddaných vyžadovala relucii zameškané roboty a odměnu za povolení k odchodu. C. Bobińska, Niekoľko poznámok o charaktere majerského hospodárenia v období neskorého feudalismu, Historické štúdie XVII, 1972, s.212.
- 26) Vs Zbiroh, Soupis osob zdržujících se mimo panství Zbiroh, Točnick a Králův Dvůr, 23. 1678 sign. L II-3-3-9.
- 27) J. Koleneč, Dopisy IV, s.39, 40.
- 28) J. Petráň, Poddaný lid, s. 241-247.
- 29) Vs Zbiroh, Kopiař 1690, s. 207, též 182-5, 189, 197.
- 30) SÚA Praha, NM S 4/34.
- 31) Poděbradsko III/3, s. 37. K vrchnostenské praxi při vydávání povolení k učení řemeslu srovnej J. Kočí, Odboj nevolníků na Frýdlantsku 1679-1687, Liberec 1965, s.67.
- 32) NM S 4/34.
- 33) Vs Poděbrady, Kniha výhostů 1654-1690, inv.č. 268, f. 89, 273. Roku 1703 rozhodla dvorská komora, že všem pacholkům, kteří toho roku slouží v kladrubském hřebčíně (v počtu 29) a jejich rodinám má být udělena osobní svoboda, avšak další pacholci, kteří přijdou z pardubického panství, mají zůstat poddaní. SÚA Praha, ČDKM II, karton 68, f.883 n.

V tomto nařízení se odráželo určité privilegované postavení hřebčína v rámci kómorního majetku.

- 34) StA Zámorsk, Vs Pardubice, inv.č.267-268.
- 35) Výše udělená čísla se týkají jen počtu udělených zhostů. Nejsou tedy evidováni případní rodinní příslušníci, kteří byli propouštěni z poddanství zároveň s osobou, již byl zhost vydán. Rozdíl však nebyl veliký, např. v letech 1680-1689 99 : 116, protože většinou byli zhošťováni mladí, svobodní lidé.
- 36) M. Toegel, c.d., s. 214.
- 37) J. Koleneč, Dopisy I-IV. StA Křivoklát, Vs Zbiroh, spisy sign. X-18-6 a XI-19-14. StA Zámorsk, Vs. Pardubice, Kniha zhostů 1654-1690 (i.č.268). Vs St.Smrkovice, Pamětní kniha sign. G 78 nová. Roku 1656 např. psal jičínský správce Halánek pardubickému hejtmanovi: "Co se pak vezlování těch povědomých poddaných dotýče, kdybych já nejprve zhost na ty, které (!) k mé správě náležejí, vydal, rozumím tomu, že by se o odměně nic nedbalo... jak mi se na ty tři pacholata zhost k rukám odešle, že ihned na Ludmilu Pospíšilovou a dvě děti její obyčejný zhost vydati neopominu." Ve St. Smrkovice, l.c., str.103-104.
- 38) SÚA Praha, ČDKM I, 1674, XII/2, R,T.
- 39) Např. r.1662 strženo Kateřině Vykysalé z p. Točnick z 58 kop gr. m. 20 kop, r.1660 byl Dorotě Rokosové z p. Brandýs za propuštění na svobodu zabaven celý otcovský grunt, v 80. letech byla propuštěna na svobodu Justina Pelikánová z Dačic za 12 tolarů, Anna Sokolová z Bohdanče za 30 kop gr. míš. tj. polovinu jejího dědictví: J. Koleneč, Dopisy II, s.123. StA Praha, PK Brandýs n.L. 3, f. 66. StA Zámorsk, Vs Pardubice, Kniha výhostů 1655-1690, f.409, 444.
- 40) Vs Zbiroh, spisy sign. XI-19-14.

- 41) Tamtéž, č.32, 44, 51.
- 42) Vs Pardubice, Kniha zhostů 1654-90, f.381, 413, 428, 436.
- 43) Tamtéž, f.137. Vs Zbiroh, cit.sign., č. 16, 69.
- 44) Srov. J. Kočí, Odboj nevolníků na Frýdlantsku 1679-1687, Liberec 1965, s. 67.
- 45) Z dosavadních prací viz např. J. Šůla, c.d., s. 244-246 nebo Fr. Matějka, K otázce připoutání moravských poddaných k půdě, Historické štúdie XVII, 1972, s.219-224.
- 46) Zajímavé přitom bylo, že výměna poddaných mezi pardubickým panstvím a okolními statky byla daleko intenzivnější na severozápad od Pardubic, v úrodné polabské nížině, než na jihu, v oblasti Železných hor. Protože při zhostech šlo z velké části o migrace spojené se sňatkem, zdá se, že tu působila sociální uzavřenost selské polabské oblasti proti chalupnické oblasti v okolí Chrudimí a Hlinska.
- 47) StA Praha, Sbírka matrik, M-15-1-1 a M-3-5-4.
- 48) Vs Zbiroh, Kniha povolení k manželství z let 1659-1689, sign.XI-19-7.
- 49) Např. ve vsích poděbradské kolatury připadalo na případy, kdy ženich nebo nevěsta pocházeli ze vzdálenosti větší než 25 km jen 5 % případů, v kostelecké kolatuře 4 %, v cerhovicé (včetně městečka Cerhovic) 3 %. Je nutno ovšem mít na paměti, že zhruba stejný počet sňatků není zaznamenán, protože se slavily v jiné kolatuře.
- 50) Ač XXII, str. 5, OZZ, čl. Q 7.
- 51) K. Krofta, Dějiny selského stavu, 2. vyd., Praha 1949, s.109.
- 52) Podle J. Štůly, c.d., s.68, byl pasus o povinném souhlasu ke všem sňatkům poddaných zařazen např. do rokytnického poddanského řádu z r.1572, vydaného Joachymem Manschwitzem z Armenruh, rytířem hornolůžického původu.

- 53) Např. r.1601 uváděli měšťané z Jablonného v Podještědí ve sporu s vrchností jako nebyvalou novotu omezování volnosti sňatků ve městě, avšak souhlasili s tím, aby poddaní ze vsí byli povinni vykazovat se faráři povolením vrchnosti. A. Kalistová, Konflikt poddaných jablonského panství s vrchností 1599-1610, Dipl.pr.FFUK, Praha 1964, s.52. Viz též případ uváděný Šůlou.
- 54) StA Praha, SM S 195/6.
- 55) StA Praha, Matrika Kostelec n.L. z let 1651-50, M-3-5-1, např. s.149, 157, 165.
- 56) Srov. též J. Koleneč, Dopisy III, s. 50, IV, s. 27.
- 57) A. Drachovský, c.d., s.83-85. Vs Zbiroh, sign.XI-19-14, č.68, Kopiař 1669, s.4-5.
- 58) To se odrazilo i v hospodářských instrukcích, v článku o sňatcích čeledi. Jak již bylo uvedeno, instrukce z r. 1615 stanovila, že čeleď se nesmí ženit před ukončením tříleté služby. Povolovala však výjimku, naskytla-li se během služby dobrá příležitost. Tento pasus opakovala i instrukce z r.1652 a další. Zatímco však r. 1615 v takovém výjimečném případě měl hejtman žádat o povolení komoru, podle instrukce z r.1652 měl udělit čeledi povolení k sňatku sám, a to bezplatně. Ač XXII, s.390, čl. 44a.
- 59) StA Plzeň, PK Zbiroh 69, f.417. StA Křivoklát, Vs Zbiroh, seznamy poddaných z let 1658, 1659, 1660, 1662, 1663, 1672 a 1678, inv. č. 945, Zásahy ze strany vrchnostenské kanceláře byly někdy dosti kruté a necitelné. Tak např. Kryštof Vrbík z Němčovic si vyhlédl za manželku poddanou pana Běšína, ten ji však odmítl propustit, a tak byl ženich dán r.1678 do vězení s tím, že je "povinen dle loňského napomenutí v panství sobě (nevěstu) vyhlédnouti".
- 60) Srov. např. list kolínského purkrabího Heina poděbradskému hejtmanovi z 24.11.1679 ve StA Benešov u Prahy, Vs Poděbrady, inv.č.965, f.233.

- 61) Srov. např. Fr. Teplý, Panství Jindřichohradecké po válce třicetileté, ČDV IX, 1922, s. 199 nebo J. Tywoniak, Poddanské nepokoje na Neustupově v letech 1696-1709, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 8, 1967, s. 78.
- 62) StA Křivoklát, Vs Zbiroh, Kopiař 1674, f. 21, Kopiař 1680, f. 16.
- 63) AČ XXXI, s. 203.
- 64) AČ XXII, s. 390, čl. 44 a.
- 65) Tamtéž, s. 391, čl. 44 b.
- 66) SÚA Praha, ČDKM I, 1974, XII/2 R.
- 67) Vs Zbiroh, sign. LII-3-3-8, str. 1-10, 38.
- 68) Vedle 9 měšťanů, 3 erbovních osob a 4 rytíř. stavů, většinou úředníků.
- 69) SÚA Praha, SM R 109/45, Ber 6 a 41, BH 40.
- 70) Zbývajících 27 poddaných bylo ve vojsku a nelze říci, zda z iniciativy vrchnosti nebo proti její vůli. Vs Zbiroh, sign. L II-3-3-9.
- 71) Zvláště mnoho takových případů uvádějí pozemkové knihy brandýského panství.
- 72) Např. r. 1660 v Sojovicích, PK Brandýs 15, f. 32, nebo v Mečeříži, PK Benátky n. J. 125, f. 70, po r. 1673 v Kaníně, PK Poděbrady červ. 133, f. 344.
- 73) StA Praha, PK Brandýs 11, f. 38, PK Brandýs 13, f. 5.

R e s u m é

Р е з ю м е

R é s u m é

E. Maur, K demografickým aspektům tak nazývaného "второго крепостничества"

Автор прежде всего рассматривает те черты крепостной зависимости, которые своими последствиями оказывали влияние на

естественное и механическое движение населения. На примере чешских камерных поместий 17 века исследуются проблемы, связанные с использованием основных прав помещиков (привлечение крепостных к земле, необходимость господского разрешения брака и т.п.) на уровне демографических явлений, прежде всего брачности, рождаемости и миграции населения. Работа обращает внимание на то, что знание данных аспектов второго крепостничества является важной предпосылкой изучения динамики народонаселения в 17 и 18 веках и его социальной обусловленности.

E. Maur, Sur les aspects démographiques du second servage

L'auteur se préoccupe avant tout de ces traits du servage dont les conséquences influaient sur l'échange naturel et mécanique de la population. Sur l'exemple des domaines seigneuriaux tchèques au XVIIe siècle, il étudie comment se font valoir les droits fondamentaux du seigneur (attachement des serfs à la glèbe, obligation de demander l'autorisation de se marier) au niveau des phénomènes démographiques tels que le nombre de mariages, la natalité et la migration de la population. Il porte l'attention sur le fait que la connaissance de ces aspects du second servage compte parmi les conditions essentielles de l'étude de l'évolution de la population aux XVIIe et XVIIIe siècles et de ses conditions sociales.

Jiří A n d ě l :

DEMOGRAFICKÉ POMĚRY OBYVATELSTVA NA ÚZEMÍ ČESKOSLOVENSKA
V 10. - 11. STOLETÍ

Demografie, jako věda o velikosti, struktuře a vývoji lidských populací, se metodicky opírá o demografickou statistiku. Ta čerpá údaje především ze sčítání lidu, které bylo ve své moderní podobě uskutečněno v českých zemích až v roce 1869. Analýzou populací před tímto datem se zabývá historická demografie pracující jednak se soupisy obyvatelstva a jednak s daty získanými z matrik (za menší teritoriální jednotky zpravidla v mezích farností). Těžiště historicko-demografických studií leží rámcově v období od poloviny 17. do poloviny 19. století. Demografické poměry ještě ve starších dobách (kdy nejsou k dispozici psané prameny) se snaží přiblížit paleodemografická demografie či paleodemografie. Čerpá základní informace především z analýzy skeletových pozůstatků.¹⁾ Svým záběrem obsahuje velmi široké období v historii člověka; od nejstarších dob (kdy jsou k dispozici početně rozsáhlé analyzované série skeletů) až asi do 13. století.

1. Paleodemografický výzkum

Základem paleodemografického výzkumu jsou demografické informace získané analýzou lidských koster, tj. pohlaví a věk

zemřelého. Z nich se paleodemografickou analýzou získává obraz žijících.²⁾ K analýze jsou vybírána pohřebiště splňující určité základní podmínky jako např. kompletnost skeletových sérií, dostatečný počet analyzovaných skeletů v jedné lokalitě (v úva- hu jsme brali pouze pohřebiště s více než šedesáti analyzova- nými kostrami), požadavek na neměnnou "přirozenou" populaci oproštěnou od migrace, přiměřená přesnost při určování pohlaví a věku zemřelého a pod. Požadavky paleodemografického vý- zkumu splňovalo po sledované období sedm lokalit: Lahovice, Libice a Kouřim ve středních Čechách (střední Polabí a Praž- ská tabule); Abrahám, Pobedim, Žobor a Nitra-Lupka na jihozá- padním Slovensku (Podunajská nížina a přilehlé kotliny). Ze studií M. Stloukala a H. Hanákové jsme získali podkladové ma- teriály pro Abrahám a Libice,³⁾ z prací J. Chochole, M. Bla- jerové a H. Palečkové pramenné údaje pro Starou Kouřim a La- hovice,⁴⁾ M. Thurza pro Nitru-Lupku a Pobedim⁵⁾ a analytická studie J. Čaploviče byla zdrojovouází pro lokalitu Žobor.⁶⁾

Na všech sedmi pohřebištích bylo podrobeno paleodemogra- fické analýze 1 246 skeletů. Z 642 dospělých koster (tj. 51,5 procent) jich bylo 338 mužských a 263 ženských; index masku- linity dospělých koster (1:1 285) se výrazněji nelišil od hod- noty získané pro velkomoravské období (1:1 231).⁷⁾ Podíl dět- ských koster činil 48,5 %; nejvyšší v Libicích (56,6 %) a Po- bedime (65,0 %), nejnižší v Abrahámu (31,5 %) a Žoboru (33,7 procent).

Jako komplexní charakteristiku, která jedním číslem po- měrně názorně charakterizuje věkovou strukturu nalezených koster, jsme zavedli a použili tzv. index V počítaný podle vzorce

$$V = \frac{P_{inf.I} + P_{inf.II} + P_{juv.}}{P_{mat.} + P_{sen.}}$$

kde $P_{inf.I}$ je počet koster ve věku 0-6 let, $P_{inf.II}$ ve věku 7-13 let, $P_{juv.}$ ve věku 14-19 let, $P_{mat.}$ ve věku 40-59 let a $P_{sen.}$ značí počet skeletů osob zemřelých ve věku nad 60 let.⁸⁾ Pro sledované období dosáhl index V následujících hodnot: 977 pro muže, 2 160 pro ženy a 1 357 pro obě pohlaví dohromady.

Zastoupení nedospělých koster (infans a juvenis) je o 35,7 % vyšší než zastoupení koster starších (maturus a seni- lis); nejvýraznější v Pobedime a Libicích (2 321 respektive 2 135), naopak nejnižší u Abrahámu a Žoboru. U mužského soubo- ru je poměr obou skupin zhruba vyrovnán. U žen však konstatu- jeme vysokou převahu "mladších" skupin (o 116,0 %).

2. Odhad počtu obyvatel jednotlivých lokalit

Ve druhé polovině 10. století začíná pronikání obyvatel do dosud největších liduprázdných oblastí Čech. Je osídlováno Píseňsko a na počátku 11. století Domažlicko. Ve východních Čechách pronikají osadníci na úpatí Železných hor a na Hradec- ko. Většinou se však jedná o ostrůvkovité osídlení s výjimkou souvislých ploch ve středních Čechách.⁹⁾ Na Moravě a Sloven- sku zůstává osídlení zhruba v hranicích z doby velkomoravské (nížiny, úvaly a kotliny). Politický a hospodářský život se soustřeďuje do hradíšť, u kterých lze sledovat dvě odlišné vývojové linie: A. zmenšování vnitřní plochy hradisek; z nich se časem vyvíjejí feudální hrady a tvrze, B. zvětšování plo- chy s těžištěm v podhradí; vývoj směrem ke středověkým mě- stům.¹⁰⁾

K důležitým úkolům paleodemografie patří odhad počtu oby- vatel sídliště příslušejícího ke zkoumanému pohřebišti. Běžně jsou rozšířeny dva postupy výpočtu: podle G. Acsádiho a J. Ne- meskériho¹¹⁾ a podle N.G. Gejvallo.¹²⁾ První metoda stanoví počet obyvatel sídliště na základě znalosti celkového počtu koster, střední délky života a doby trvání pohřbívání na po- hřebišti. N.G. Gejvall vychází z průměrného počtu pohřbů za rok a z odhadu mortality (předpoklad o výši 40 či 50 %). Oba

přístupy uvažují s konstantním početním stavem obyvatel za celé období pohřbívání, tzn. s určitým průměrem. Situace však neodpovídala patrně skutečnosti, početní stav obyvatel se jistým způsobem vyvíjel a v určité časové fázi dosáhl mezní resp. maximální hodnoty. Na základě znalosti některých vybraných demografických charakteristik¹³⁾ jsme přijali model vývoje početního stavu obyvatel v příslušné lokalitě. Nejvyšší početní stav vykazovalo sídliště v Zoboru (230 obyvatel, v průměru 195 obyvatel), dále lokalita Lahovice a Libice.

Tab. 1: Průměrný a maximální počet obyvatel v sídlech

Lokalita	Počet obyvatel	
	průměrný	maximální
Abrahám	45	45
Lahovice	85	120
Libice	65	120
Mitra - Lupka	25	25
Pobedim	30	30
Stará Kouřim	70	80
Zobor	195	230

3. Úmrtnostní tabulky

Dosud běžně používané úmrtnostní tabulky aplikované na pravěké resp. raněstředověké populace měly jeden závažný nedostatek; jejich demografické charakteristiky byly zjišťovány pro nestejně věkové intervaly (např. infans I, infans II a pod.). Výsledné biometrické funkce potom dávaly zkreslený obraz demografických poměrů sledovaných populací a nehodily se příliš pro další paleodemografickou analýzu. Konstrukce úmrtnostních tabulek o stejných věkových intervalech je založena na průběhu funkce dožívajících l_x , který lze odvodit geometrickou cestou z tabulek o nepravidelných věkových intervalech.¹⁴⁾ Z grafu funkce l_x lze potom odečítat libovolně

hodnoty pro jednotlivé věkové skupiny (v našem případě pětileté). Z počtu dožívajících l_x získáme zpětně hodnoty d_x , tj. počet zemřelých z původně 1000 živě narozených hypotetické generace ze vztahu

$$d_{x,x+5} = l_x - l_{x+5}.$$

Další biometrické funkce již počítáme běžným způsobem.

Počet žijících v určitém věku (popř. věkové skupině) z celkového tabulkového kmene 1000 živě narozených hypotetické generace znázorňuje obr. 1. Z původně narozených se jich polovina dožila asi 22 let; muži 32 a ženy asi 16 let. Vedle l_x patří k nejdůležitější funkci úmrtnostních tabulek střední délka života (e_x^0). Představuje počet let, kterých se ještě dožije příslušník určité věkové skupiny v průměru. Po vzestupu asi do osmého roku věku doznává stálý pokles (obr. 2). U mužů je nápadně počáteční vysoké nasazení hodnoty e_x^0 , která se v porovnání se ženami liší asi o 6 let. Vysoký rozdíl ještě sledujeme ve věkové skupině 20-24 let, posléze se snižuje a ve věku 30 let jsou obě pohlaví podle e_x^0 ve shodě a naopak ve vyšších věkových skupinách je e_x^0 příznivější pro ženy.¹⁵⁾ Ve všech sedmi lokalitách z 10.-11. století dosáhla střední délka života při narození 26,7 let; nejvyšší v Zoboru (34,0), Abrahámu (33,1), nejnižší v Libicích (21,5) a v Pobedim (22,8). V porovnání s obdobím velkomoravským nedochází k podstatným rozdílům; pro celé období je e_0^0 rovno 25,5 let a pro jednotlivé lokality např. Mikulčice 28,2 a Staré Město 22,7.¹⁶⁾

4. Věková struktura

Nejnázornější představu o věkové struktuře obyvatelstva podává její grafické zobrazení. Přestože sestavení této důležité demografické charakteristiky není v podstatně náročné, bylo paleodemografií dosud opomíjeno. Grafické znázornění věkové skladby pravěké či raněstředověké populace lze odvodit z hodnot l_x pětiletých úmrtnostních tabulek tak, že součet relativních hodnot l_x zvlášť pro muže a ženy bude roven 100 %.

Tab. 2 Zkrácené úmrtnostní tabulky populace 10.-11.století

Věk	Pravdě- podob- nost úmrtí q_x	Počet doživa- jících l_x	Počet zemře- lých d_x	Počet žijí- cích L_x	Počet proží- tých let T_x	Střední délka životu e_x
Populace celkem						
0	0,288	1 000	288	807	26 710	26,7
5	0,132	712	94	665	22 675	31,9
10	0,091	618	56	590	19 350	31,3
15	0,084	562	47	539	16 400	29,2
20	0,076	515	39	496	13 705	26,6
25	0,076	476	36	458	11 225	23,6
30	0,089	440	39	421	8 935	20,3
35	0,110	401	44	379	6 830	17,0
40	0,165	357	59	328	4 935	13,8
45	0,232	298	69	264	3 295	11,1
50	0,328	229	75	192	1 975	8,6
55	0,461	154	71	119	1 015	6,6
60+	1,000	83	83	42	420	2,5
M u ž i						
0	0,244	1 000	244	837	30 355	30,4
5	0,115	756	87	713	26 170	34,6
10	0,075	669	50	644	22 605	33,8
15	0,065	619	40	599	19 385	31,3
20	0,048	579	28	565	16 390	28,3
25	0,051	551	28	537	13 565	24,6
30	0,073	523	38	504	10 880	20,8
35	0,087	485	42	464	8 360	17,2
40	0,142	443	63	412	6 040	13,6
45	0,240	380	91	335	3 980	10,5
50	0,384	289	111	234	2 305	8,0
55	0,489	178	87	135	1 135	6,4
60+	1,000	91	91	46	460	2,6
Ž e n y						
0	0,340	1 000	340	773	22 770	22,8
5	0,149	660	99	610	18 905	28,7
10	0,107	561	60	531	15 855	28,3
15	0,124	501	62	470	13 200	26,3
20	0,096	439	42	418	10 850	24,7
25	0,131	397	52	371	8 760	22,1
30	0,122	345	42	324	6 905	20,0
35	0,142	303	43	282	5 285	17,4
40	0,146	260	38	240	3 875	14,9
45	0,189	222	42	200	2 675	12,1
50	0,289	180	52	154	1 675	9,3
55	0,390	128	50	103	905	7,1
60+	1,000	78	78	39	390	5,1

Další konstrukce je již obdobná jako pro recentní populace (obr. 3). Uvedeným způsobem znázorňujeme průřez věkovou strukturou populace sledovaných lokalit během celého období jejího trvání (resp. pohřbívání na pohřebištích). Předpokládáme tedy neměnnou věkovou strukturu (relativní) s koeficientem progresivnosti rovným nule, proto označujeme danou populaci jako stacionární.

Na "staré" populace lze aplikovat i další demografickou charakteristiku - Smithův diagram, a to na základě znalosti celkového počtu obyvatel v lokalitě a relativního věkového rozvrstvení podle pohlaví (obr. 4). Zajímavý je vysoký pokles podílu pro ženy po věku 20 let, který patrně souvisí se zvýšenou mortalitou žen při porodech a šestinedělí.

5. Natalita, fertilita a index plodnosti

Výpočet natality lze provést dvojím způsobem: A. Pro určení potřebujeme znát početní zastoupení populace celkem pro nejnižší věkovou skupinu P_0 . Nejnižší věkovou skupinu P_{0-4} lze na základě znalosti průběhu funkce dožívajících l_x rozdělit na jednoleté věkové skupiny v relativních hodnotách (obdobný postup jako při sestavování výše uvedeného věkového složení populace). Na základě znalosti celkového počtu obyvatelstva na lokalitě snadno odvodíme i absolutní zastoupení ve skupině P_0 . Potom se natalita rovná $P_0/P \cdot 1\ 000$, kde P je celkový počet obyvatel na lokalitě. B. Předpokládáme-li, že sledovaná populace je populací stacionární, potom platí, že

$$N = \frac{1}{e_0^0}$$

kde N je natalita a e_0^0 je střední délka života při narození.

Prvním způsobem byla získána míra natality pro sledované období ve výši 40,8 ‰ (pro Libice 50,8 ‰, naopak pro Abrahám pouze 28,9 ‰ a Zobor 29,6 ‰). Ve srovnání s velkomoravským obdobím jde opět o podobné výsledky (40,8 ‰ resp. 39,2 ‰).

Obecná plodnost je definována jako počet narozených dětí na 1 000 žen v reprodukčním věku. Počet žen v reprodukčním věku je odvozen z věkového složení obyvatelstva (interval 15 až 49 let). Úroveň plodnosti pak činí 239 narozených na 1 000 žen 15-49 letých, přičemž nejvyšší v Libicích (305) a nejnižší v Abrahámu (144).¹⁷⁾

Tab. 3: Natalita, fertilita a index plodnosti

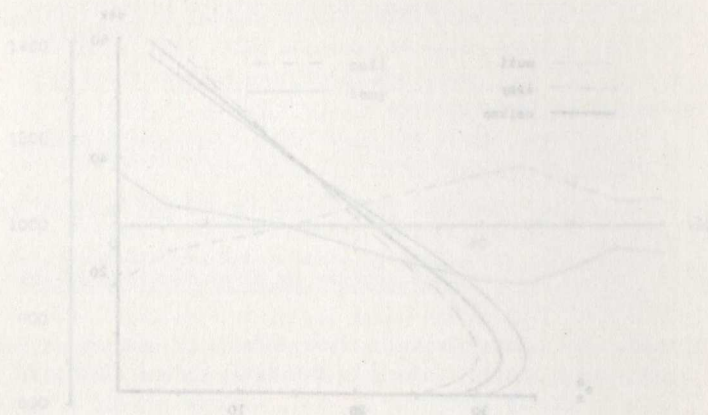
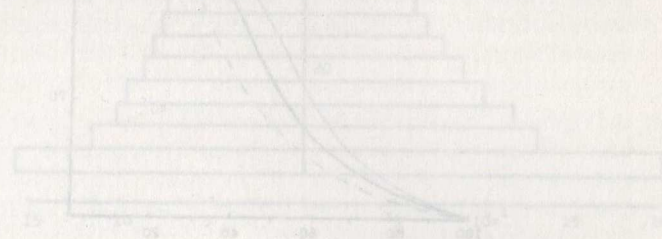
Lokalita	Natalita	Natalita stacionární populace	Fertilita	Index plodnosti
Abrahám	28,9	30,2	144	667
Lahovice	39,2	34,9	214	909
Libice	50,8	46,5	305	1 200
Nitra - Lupka	36,0	42,9	180	800
Pobedim	43,3	43,8	217	1 000
Stará Kouřim	35,0	31,6	200	857
Zobor	29,6	29,4	166	781

Poslední demografickou charakteristikou, které si povšimneme, je index plodnosti, tj. počet dětí ve věku 0 až 4 roky na 1 000 žen v reprodukčním věku. Získaný údaj (1 009) je téměř identický s úrovní v období velkomoravském (1 000).

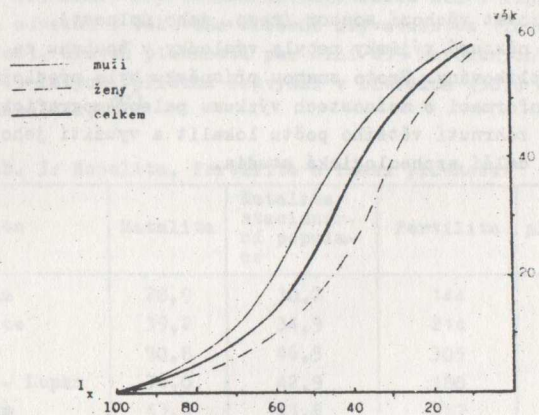
Ještě donedávna byl pohled na demografické poměry starých Slovanů značně mlhavý a nejasný. Realizací myšlenek paleodemografického výzkumu kosterních nálezů se částečně podařilo toto historicky významné období přiblížit i z demografického aspektu. Z podkladových údajů lze aplikací modelu stacionárního obyvatelstva získat určité informace o základních demografických charakteristikách obyvatelstva, např. přibližný počet obyvatel lokalit a jejich věkovou strukturu (za předpokladu, že na pohřebišti byli pohřbíváni všichni zemědělci příslušné lokality a že jejich pozůstatky se zachovaly). Z těchto dat je možné usuzovat na pravděpodobné cha-

rakteristiky reprodukce obyvatelstva (úroveň porodnosti a úmrtnosti). Analýzou demografických poměrů lze pak zpětně charakterizovat výchozí soubor (resp. jeho úplnost).

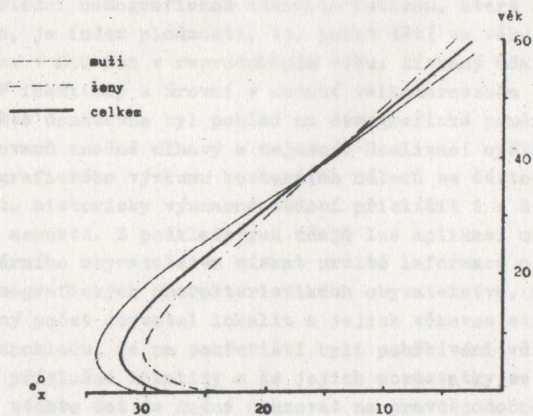
Až na některé výjimky nebyly výsledky v souhrnu za více lokalit publikovány. Proto snahou příspěvku bylo předložit ucelenou informaci o možnostech výzkumu paleodemografických poměrů při zahrnutí většího počtu lokalit a využití jeho výsledků pro další archeologická studia.

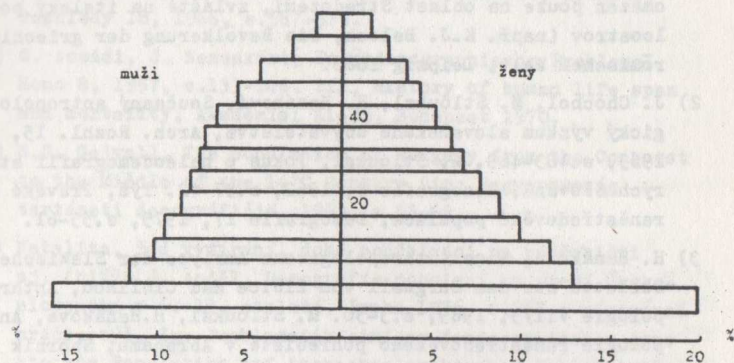
Obr.č.1 - Počet dožívajících l_x

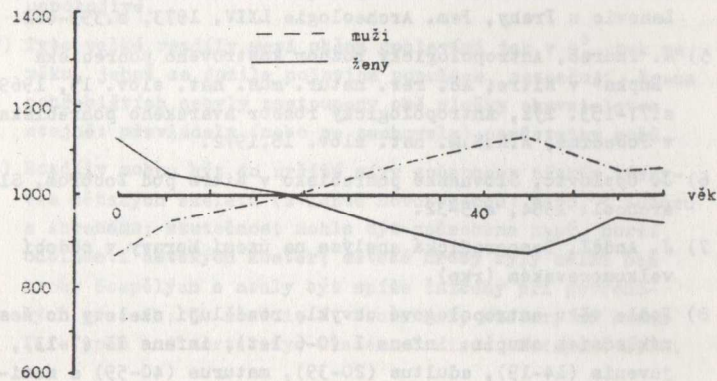
Obr.č.2 - Střední délka života e_x^o

Obr.č.3 - Strom života /10. až 11. století/

Obr.č.4 - Smithův diagram

P o z n á m k y

- 1) Rozbor dat z náhrobních kamenů nebyl u nás aplikován; je omezen pouze na oblast Středozeemí, zvláště na italský poloostrov (např. K.J. Beloch, Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt, Leipzig 1886.
- 2) J. Chochol, M. Stloukal, H. Hanáková, Současný antropologický výzkum slovanského obyvatelstva, Arch. Rozhl. 15, 1963, s.483-489. M. Stloukal, Pokus o paleodemografii starých Slovanů, Demografie 4, 1962, s.37-42. Týž, Pravěké a raněstředověké populace, Demografie 17, 1975, s.55-61.
- 3) H. Hanáková, Eine Anthropologische Analyse der Slawischen Skelette aus dem Burgwall von Libice nad Cidlinou, Anthropologie VII/3, 1969, s.3-30. M. Stloukal, H. Hanáková, Anthropologie raněstředověkého pohřebiště v Abrahámu, Sborník Nár. musea XXVII B, Praha 1971.
- 4) J. Chochol, M. Blajerová, H. Palečková, Kostrové pozůstatky slovanského obyvatelstva ve Staré Kouřimi. První část - knížecí hradiště "U Libuše", Pam. Archeologie 4, 1960, s. 294-329. J. Chochol, Anthropologie staroslovanské skupiny z Lahovic u Prahy, Pam. Archeologie LXIV, 1973, s.393-462.
- 5) M. Thurzo, Antropologický rozbor kostrového pohřebiska "Lupka" v Nitře, Ac. rer. natur. mus. nat. slov. 15, 1969, s.77-153. Týž, Antropologický rozbor avarského pohřebiska v Pobedime, A.R.N.M. nat. slov. 18, 1972.
- 6) J. Čaplovič, Slovanské pohřebisko v Nitře pod Zoborom, Slov. archeol. 1954, s.5-32.
- 7) J. Anděl, Demografická analýza na území Moravy v období velkomoravském (rpk).
- 8) Podle věku antropologové obvykle rozdělují skelety do šesti základních skupin: infans I (0-6 let), infans II (7-13), juvenis (14-19), adultus (20-39), maturus (40-59) a senilis (nad 60 let).

- 9) A. Boháč, Obyvatelstvo v Československé republice, II. díl Čs. vlastivědy, Národopis I, Praha 1936.
- 10) Z. Váňa, K vývoji časné středověkých hradišť, Archeol. rozhledy 18, 1966, s.567-579.
- 11) G. Acsádi, J. Nemeskéri, Paläodemographische Probleme, Homo 8, 1957, s.133-148. Tíž, History of human life span and mortality, Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
- 12) N.G. Gejvall, The population of Hungary from the Conquest to the Middle of the 14th Century (in: Magyarországi történeti demográfiaja, 1963, s.45-62.
- 13) Natalita, řád vymírání, doba pohřbívání na pohřebišti aj. (bliže J. Anděl, Demografie populací na území Československa v 6.-12. století, Praha 1976, s.257 - rigorózní práce; týž, Zur Problematik einiger demographischer Aspekte von Population auf tschechoslowakischem Gebiet im 6.-12. Jahrhundert. Anthropologie XVII/1, Brno 1979, s.21-24.
- 14) Přesnější analytická metoda je matematicky velmi náročná a v mnoha případech je její aplikace nemožná; proto je lépe pracovat s geometrickou metodou, jejíž výsledky jsou uspokojivé.
- 15) Tyto velké rozdíly mezi oběma pohlavími jak v e_0^o tak ve věku, jehož se dožila polovina populace, naznačují, že na pohřebišťích nebyly zastoupeny obě složky obyvatelstva stejně: převládaly (nebo se zachovaly) pozůstatky mužů.
- 16) Rozdíly mohou být do určité míry způsobeny nízkým výskytem dětských skeletů (zvláště novorozenců) např. v Zoboru a Abrahámu; skutečnost mohla být způsobena např. horší odolností dětských koster; dětské hroby byly mělčí než hroby dospělých a mohly být spíše zničeny při povrchových pracech; G. Acsádi, J. Nemeskéri, History of human life span and mortality, Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.

17) Rovněž rozdíly v úrovni natality a obecné plodnosti byly zřejmě způsobeny neúplností výchozího souboru na některých lokalitách (nízký výskyt dětských skeletů a skeletů žen).

R e s u m é

Р е з ю м е

R é s u m é

Я. Андел, Демографическая ситуация населения на территории Чехословакии в 10 - 11 веках

Демографическую ситуацию в период, когда нет в распоряжении письменных демографических информации стремится приблизить палеодемография. Автором проводился палеодемографический анализ 1 246 скелетов из семи раскопок 10 - 11 веков. На его основе, используя модель стационарного населения, он получил возрастную структуру соответствующего народонаселения. Используя таблицы смертности, он вывел поведение функции числа доживающих (l_x) и средней продолжительности жизни (e_x^0). Уровень рождаемости была установлена на основе возрастной структуры населения в самой низкой возрастной группе, а также на основе модели стационарной популяции. В заключение статьи рассматривается вопрос, связанные с оценкой рождаемости и индексом плодovitости.

J. Anděl, Les rapports démographiques de la population sur le territoire de la Tchécoslovaquie aux Xe - XIe siècles

C'est la paléodémographie qui tâche de préciser les rapports démographiques de l'époque où les informations démographiques écrites ne sont pas disponibles. L'auteur a soumis à une analyse paléodémographique 1 246 squelettes de sept localités des Xe - XIe siècles et, en appliquant le modèle de la population stationnaire, il a acquis la structure d'âge de la population donnée. Il a déduit des tables de mor-

talité le déroulement de la fonction des vivants (l_x) et de celle de la durée de vie moyenne (e_x^0). Le niveau de la natalité a été constaté d'une part d'après la structure d'âge de la population dans le plus bas groupe d'âge, d'autre part d'après le modèle de la population stationnaire. L'article se termine par les questions concernant l'estime de la fertilité et l'indice de fécondité.

Eliška Č á ň o v á :

SEZNAMY OBYVATEL VZNIKLÉ PŘI REKATOLIZAČNÍ ČINNOSTI
JAKO PRAMENY PRO DEMOGRAFICKOU STATISTIKU

Pobělohorská rekatolizační činnost církve předpokládala organizovanou činnost správní a administrativní. Již při práci se zповědními seznamy bylo zřejmé, že vedle nich existují ještě materiály podobného charakteru, pořizované v souvislosti s nucenými přestupy ke katolictví nebo v souvislostech širších, tak jak jejich potřebu přinášela činnost církve, snažící se dosáhnout bývalého postavení na všech úsecích. Proto byl proveden průzkum těch fondů Státního ústředního archivu, které obsahují materiály, vztahující se k pobělohorské rekatolizaci. Podle původu mohou být rozděleny na dvě skupiny: na materiály, jejichž pořizovatelem byly církevní osoby a orgány a na ty, které vznikly z činnosti světské moci.

Je to na prvním místě archiv pražského arcibiskupství. V jeho materiálech byla stanovena časová hranice rokem 1671 a to z těchto důvodů: v tomto roce počíná souvislá řada zповědních seznamů, nejcharakterističtějších písemností, vedených církví v pobělohorském údobí. V poslední třetině XVII. stol. se mění však i způsob práce mezi obyvatelstvem, které již přijalo, i když někde jen formálně, katolickou víru. Mění se tedy i charakter jak zповědních seznamů, tak i ostatních písemností.

V první řadě byly soustavně probádány všechny tři chronologické řady arcibiskupského archivu, tj. Recepta, Registratura a Miscellanea. ¹⁾ Dále byly v rámci průzkumu zpracovány rozsáhlejší věcné řady, tzv. Parochialia, ²⁾ a Kanonické visitace. ³⁾ Kromě nich dále řada věcných skupin, kde byl průzkum negativní a jejich signatury nejsou proto uváděny. Není tím ovšem řečeno, že by se v jiných věcných skupinách či oddílech nemohly najít obdobné materiály.

Dále byl proveden průzkum řádových archivů - nemohl být ovšem tak soustavný jako průzkum arcibiskupského archivu. Vycházel z informací zachycených v inventářích a hlubší průzkum se soustředil spíše ke klíčovým bodům rekatolizace. Ve většině případů byl bez výsledků, není však vyloučeno, že při detailním soustavném průzkumu těchto fondů budou nalezeny další písemnosti.

Kromě toho byl prozkoumán obdobný časový úsek archivu kapituly svatovítské. Mimo domácí církevní archivy bylo přihlédnuto také k opisům vatikánských materiálů, podrobněji v některých časových úsecích k archivu Congregatio de propaganda fide.

Z archivů vzniklých z činnosti státních správních orgánů byla pojata do tohoto průzkumu Stará manipulace a přepisy pořizené z vídeňských archivů.

Nejvíce nalezených dokumentů pochází z archivu pražského arcibiskupství. V prvních letech po Bílé Hoře byly metody a výsledky rekatolizačních snah takové, že si ani nevyžadovaly písemného zachycení osob, které přestoupily či nepřestoupily ke katolickému náboženství. Činnost komisí, stanovených v r. 1624 pro jednotlivé kraje, byla zaměřena spíše k položení organizačních a personálních základů dalšího působení na obyvatelstvo. Pokud se obracení ke katolictví účastnilo vojsko, ani tam se nejevila potřeba, aby byly pořizovány seznamy obyvatelstva. Tím není ovšem řečeno, že by v této době nevznikaly při rekatolizační činnosti žádné seznamy obyvatelstva. ⁴⁾ Z těchto prvních let neznáme zatím z archivu pražského arcibiskupství žádné seznamy obyvatel.

Materiály, nalezené v archivu pražského arcibiskupství, lze zhruba rozdělit na několik skupin:

1. Zpovědní seznamy po r. 1630.

V dosud známých zpovědních seznamech, jejichž většina je zmanipulována do věcné skupiny, ⁵⁾ se z 30. a 40. let XVII. stol. objevují pouze tři. Mezi nově objevenými se tato meze- ra poněkud zaplňuje. Objevuje se zde oblast, z níž dosud zpovědní seznamy známy nebyly, tj. Podbrdsko, dále Žatecko, Loketský, včetně částí hornických oblastí krušnohorských. Čtyřicátá léta zůstávají i zde chudá: byl nalezen pouze jediný, a to z arcibiskupského panství Červená Řečice. ⁶⁾ Padesátá a šedesátá léta jsou v dosud známých seznamech zastoupena lety 1650, 1651 a 1659. I tato mezera se nyní částečně zaplňuje. Za Chrudimsko, zatím zcela chybějící, je částečná náhrada v údajích, které jsou zcela výjimečně připojeny jako materiály ke zprávě o shromáždění kněžstva ve vikariátu chrudimském z r. 1650. Jinak se objevují seznamy hlavně z kraje Boleslavského, Hradeckého, jednotlivě i z krajů ostatních. Pouze Vltavsko a Slánsko se neobjevuje vůbec. Byly nalezeny dva seznamy z Kladska, z r. 1654 a 1661.

Pokud jde o cenu této skupiny, zpovědních seznamů, platí o nich totéž, co již bylo šíře řečeno dříve. ⁷⁾ I zde se vyskytují seznamy nejrozličnějších typů - od těch, které jsou zcela bezcenné pro demografické bádání s údaji, které čísla vůbec neuvádějí, nebo je patrné, že zdaleka nejde o všechno dospělé obyvatelstvo. To se vztahuje zejména k oblasti krušnohorské, kde jednak až do 50. let XVII. stol. neměla rekatolizační činnost valných úspěchů pro specifické hospodářské postavení těchto míst a kde také žilo mnoho obyvatelstva cizozemského. Nejcennější jsou ty, které zachycují maximální počet obyvatelstva a zachovávají při soupisu strukturu rodin. Takový seznam pochází z arcibiskupského panství Červená Řečice, kde je odděleno obyvatelstvo podle místní příslušnosti včetně zámku a dvora, uvádí zaměstnání a postavení osob v rodině, při čemž odděluje jednotlivé rodiny i graficky. Podobnou hodnotu

mají seznamy v Hněvčevsi, ⁸⁾ z r. 1659, Dobřenic ⁹⁾ z r. 1660 a Trhového Štěpánova ¹⁰⁾ z r. 1666.

Charakterem údajů se poněkud liší zповědні seznam panství Staré Hradý, ¹¹⁾ který uvádí nejen jmenovitě všechny zповіdané osoby, zachovává strukturu rodin s označením postavení jejich členů, ale uvádí i jejich věk. Nalezením tohoto pramene se naskytla možnost prověřit spolehlivost údajů o věku zapsaných osob srovnáním s příslušným soupisem poddaných podle víry, ¹²⁾ který uvádí věk. Mezi vznikem obou pramenů je doba tří let - u osob, které lze v nich identifikovat, by se tento rozdíl měl při správnosti údajů objevit také. Bylo vybráno celkem 56 osob, zapsaných v obou dokumentech. Z nich se tříletý rozdíl vyskytuje pouze u tří. Rozšíříme-li toleranci o rozdíl na 2-4 roky, pak se objevuje u 22 osob. U ostatních se vyskytují rozdíly větší, často 5-6 leté, ale i mnohem vyšší. Lze tedy věkové údaje v těchto pramenech brát pouze jako přibližné.

V řádových archívech byly dosud nalezeny zповědні seznamy pouze v archívu benediktinů - Břevnov, jsou však až z poloviny XVIII. stol. ¹³⁾

Vcelku lze říci o této skupině materiálů, rozsahem menší, než dosud známá skupina, že neobsahuje tolik cenných seznamů jako ona. Ani spolu s ní nepokrývá zdaleka území celých Čech, což odpovídá celkovému dosahu možností katolické církve v těchto letech.

2. Seznamy osob, obrácených ke katolictví.

Další skupinou seznamů, registrovaných při průzkumu, jsou seznamy, zachycující stav obyvatelstva u příležitosti přestupu ke katolictví. Často je obtížné tyto seznamy odlišit od zповědních seznamů, protože přestup vlastně znamenal první zповěď a přijímání pod jednou. Někde ovšem byly pořizovány naproti tomu seznamy nekatolického obyvatelstva.

Převážná část seznamů přestoupivších z arcibiskupského archívu pochází až z 50. let XVII. stol. a jejich zeměpisné rozložení je obdobné jako u skupiny zповědních seznamů; nej-

více jich pochází z Loketska, z oblasti horních měst krušnohorských.

Při posuzování jejich ceny je hlavní otázkou možnost stanovení, jakou část obyvatelstva zachycují. Pokud samy neuvádějí o tom nic bližšího, je možno jejich údajů použít pouze ve srovnání s materiály jiných druhů.

Z cennějších je třeba jmenovat seznam z Podkrkonošské oblasti z r. 1635, který sepisuje nekatolické obyvatelstvo vyšších stavů, a predikanty a poznamenává ty, kteří se vrátili z exilu. Dále je třeba uvést seznamy z měst Žatec a Teplice, kde je zapsáno také nekatolické obyvatelstvo. Osoby jsou rozděleny podle společenské příslušnosti i podle bydliště. Tyto a jim podobné materiály mají cenu jako srovnávací a doplňující materiál.

Zvláštní místo zde zaujímá nedatovaný seznam řemeslníků z České Lípy, kteří se zcela přiznali ke katolickému náboženství. Je to obsáhlý seznam jednotlivých cechů a jejich příslušníků, v čele s purkmistrem, radou a staršími, bez rodiných příslušníků. Úplnou rekatolizaci v České Lípě, která patřila k majetku Albrechta z Valdštejna, se podařilo provést až po odchodu saského vojska, kdy Valdštejn ustanovil visitátorem far na svých statecích Floria z Cremony. ¹⁴⁾ Seznam tedy mohl vzniknout na počátku 30. let XVII. stol.

V řádovém archívu premonstrátů - Strahov, v písemnostech reformační komise, která působila v r. 1628 na Hradecku a kterou vedl strahovský opat Kašpar z Questenberka, ¹⁵⁾ se nacházejí mezi většinou ostatních materiálů i seznamy obyvatel některých míst, kudy putovala Questenberkova komise a to na trase z Prahy do Hradce Králové, odkud se pak vydala třemi směry: na západ na Chlumecko n. Cidlinou, Poděbrady a Nový Bydžov; do podhůří Orlických hor a posléze na Jaroměř - Trutnov - Dvůr Králové. Instrukce, která byla vydána pro práci komise, ukládá, aby byly uchovány seznamy kacířů i těch, kteří se stali katolíky, rovněž tak těch, kteří emigrovali. Tak nacházíme dnes řadu seznamů z této oblasti, pořizovaných v lednu 1628.

Byly zpracovány jednak pro potřebu komise a předloženy osobami, které měly co činit se správou poddaných či městských obyvatel, jednak je pořídila komise pro svou potřebu, když zaznamenávala osoby, s kterými se jednalo. Protože byly vyhotoveny v různých místech a různými zpracovateli, jsou různého charakteru a tudíž i rozdílné ceny. Z těch, které vznikly při práci komise, má většina pro demografické bádání cenu jen omezenou, protože komise nemohla jednat se všemi poddanými. Některé z těchto seznamů (např. pro Hradec Králové, Jaroměř) jsou ovšem podrobné - uvádějí vedle poznámek, pro nás nedůležitých, počet dětí. Druhá skupina je jiného charakteru: jde o celkové seznamy obyvatelstva, ovšem bez těch, kteří v místě trvale nebydlí. Jinak uvádějí všechny sociální vrstvy a zaznamenávají manželky a počet dětí, někde udávají ještě celkový počet dětí podle věkových kategorií. Protože jde vždycky o celé panství, zaujímají tyto seznamy důležité místo mezi našimi prameny. Jde o tato panství: Králíky, Dvůr Králové n. Labem, Nový Bydžov a Žamberk.¹⁶⁾ Pro úplnost je nutné poznamenat, že v tomto svazku je ve vazbě zpovědní seznam pro město Vlašim¹⁷⁾ a vesnice z r. 1636. Seznam je jmenný, uvádí zvláště muže a ženy, podruhy a čeládku. Svědčí o tom, že nálezy podobných písemností mohou být náhodné, i když jen zdánlivé.

Z dalších fondů církevní provenience, kde jsou záznamy o průběhu rekatolizace u nás, je třeba jmenovat ještě archiv Congregatio de propaganda fide, z něhož byly pořízeny opisy. V těchto opisech z r. 1628 se nachází několik seznamů přestoupivších osob v Mladé Boleslavi. Pro náš účel však nemají valné ceny, protože nikde nejde o seznam celkový, ale jen o pouhý seznam osob bez dalších údajů.

Tato skupina seznamů s výjimkou jmenovaného seznamu českolipského z archivu pražského arcibiskupství a seznamů z premonstrátského archivu strahovského nedosahuje hodnoty skupiny zpovědních seznamů před r. 1671. Jednotlivé kusy by však nebylo možné pominout při studiu poměrů v konkrétních místech.

3. Popisy farností.

Rekatolizace neznamenal samotné obrácení jinověrců na katolickou víru. Byla to také rozsáhlá činnost organizační, bez které by dosažené úspěchy ideologické nebyly trvalé. Jedním ze směrů, kterým se bralo úsilí církve na tomto úseku, byla péče o všestranný stav far a farností. Šlo o obsazení pustých far, zakládání nových a zlepšení situace starých, kde na mnohých místech upadly v zapomenutí hmotné povinnosti kolátořa a poddaných. K tomu byly zaměřeny visitace; mnoho sporných případů projednávala konsistoř. Z těchto jednání se zachovalo množství písemností, které zachycují hmotné postavení far. U některých z nich se nalézá vedle soupisu desátků, železných krav, hotových peněz a dalších položek z požitků a majetku fary také soupis farníků. Známe celkem 4 popisy farností, které sepisují celé rodiny farníků: Tachlovice a přífařené vsi z r. 1629, dále Bzí a vesnice z r. 1653 a nejmladší je z r. 1667 z Kydlín.¹⁸⁾ Známe další popisy s údaji chudšími, ale pokud udávají alespoň počet osedlých, jako soupis pro Nový Studenec¹⁹⁾ z r. 1664, je nutné registrovat i tento. Zvláštní místo zaujímá soupis domů, které patří ke kostelu sv. Valentina na Starém Městě pražském z r. 1635.

4. Celková zpracování.

Zpovědní seznamy, seznamy obrácených i popisy farností se týkají většinou skupiny obcí - jedné farnosti. Kromě těchto hlášení z místních okruhů však známe materiály, které obsahují údaje o obyvatelstvu pro širší území. Buď si je zpracovávala konsistoř na základě dílčích hlášení, nebo byly sestaveny v průběhu práce a pro potřeby reformačních komisí, pracujících v jednotlivých krajích. Z let 1650 a 1651 se zachovaly celkové přehledy, zpracované z výsledků velikonočních zpovědí. Materiály z r. 1650 jsou vlastně záznamy visitací pro vikariáty plzeňský, horšovskotýnský, tachovský, doupovský, litoměřický, chrudimský, mladoboleslavský a částečně jindřichohradecký. Údaje jsou různého charakteru: z vikariátu horšovsko-

týnského jde o zpracovanou tabulku far s udáním kolik osob se zpovídalo a nezpovídalo a kolik je nekatolíků. Z ostatních vikariátů jde vlastně o záznam sdělení, uváděných obvykle při visitacích o situaci ve farnostech, mezi nimiž, až na vikariát doupovský a část vikariátu litoměřického se zaznamenávají celková čísla zpovědí z jednotlivých farností. Hodnotou se tedy rovnají zpovědním seznamům z řady, počínající r. 1671. Po r. 1651 byl zpracován na konsistoři přehled z hlášení o velikonočních zpovědích za tento rok pro vikariáty Tachov, Horšovský Týn, Prácheň, Český Krumlov, Bechyně a Jindřichův Hradec. Na konci tohoto přehledu, úplného pro jmenované vikariáty, jsou připojeny tytéž údaje pro jednotlivé farnosti z různých míst Čech. Je to patrně obraz, sestavený podle hlášení, došlých k určitému datu. Tato základní hlášení nebyla nalezena. Vedle čísel, uváděných pro jednotlivé farnosti je zaznamenán počet přifařených obcí. Na rozdíl od zpovědních seznamů je zaznamenán vedle obvyklých údajů o vyzpovídáných a nevyzpovídáných, o nekatolících a podezřelých, také počet osob, neschopných zpovědi, takže součet udává vlastně počet duší v celé farnosti, který je všude také udán. Vzhledem k tomu, že zatím byly z arcibiskupského archivu známy pouze 3 zpovědní seznamy z tohoto roku, je tento nalezený přehled vítaným rozšířením informací a zvláště údajem o počtu duší se řadí k nejdůležitějším z popisovaných materiálů. ²⁰⁾ Při pokusu prověřit spolehlivost udaných čísel byla vybrána místa, která neměla přifařené obce. Ta byla vyhledána v soupisu poddaných podle víry; byla nalezena pouze dvě: města Most a Tábor. ²¹⁾ Byl srovnán součet osob ze soupisu s počtem duší v přehledu. Pro Most je udáno v konsistorním přehledu 415 duší, z nichž 75 je označeno jako neschopných zpovědi. Soupis podle víry udává celkem 407 osob. Patří k soupisům, které sepisují i děti mladší 12 let. Součet těchto dětí je 74. V Táboře bylo pro soupis poddaných podle víry napočítáno celkem 852 osob, v přehledu se uvádí 858 duší. Není zde vytčeno číslo pro počet zpovědi neschopných, ale ani v soupisu podle víry nejsou v Táboře zapsány děti mladší 15 let.

Blízkost číselných údajů obou pramenů připouští soud, že oba dva prameny v obou místech mohly mít společný zdroj informací.

Spolu s visitačními údaji, pouze o rok staršími a s dosud známými zpovědními seznamy z tohoto roku rozšiřuje tento přehled pramennou základnu počátku 50. let XVII. stol. alespoň pro některé oblasti.

K seznamům, zpracovaným konsistoři je možné pro úplnost přiřadit ještě seznam predikantů pro kraje Bechyňský, Prácheňský a Vltavský z r. 1638, který je ovšem použitelný hlavně pro jiná odvětví historické vědy.

Z písemností, vzniklých z činnosti reformačních komisí, se zachoval seznam osob vyšších stavů z kraje Slánského z počátku r. 1628. Jde o seznam osob, které byly zvány před tuto komisí k jednání o přestup. Pokud se vyskytuje více členů téže rodiny, jsou zaznamenáni pohromadě. V žádném případě nezachycuje všechny šlechtické osoby z kraje, může být pouze dobrou pomůckou pro identifikaci některých z nich.

Do této skupiny materiálů patří opis nedatované zprávy císařských komisařů Rudolfa Rodera a Niklase ze Schönfeldu, ustanovených pro kraj Hradecký, o počtu obrácených katolíků a těch, kteří odešli. Oba komisaři byli jmenováni do své funkce v červnu r. 1651 a na podzim začali působit na Hradecku. ²²⁾ Pochází tedy tato zpráva z přelomu let 1651-1652. Čísla jsou uváděna zvláště pro všechna panství s výjimkou Trutnova. Jakou část obyvatelstva představují, může rozhodnout jen srovnávací studium s jinými materiály.

O dva roky mladší je zpráva, zachycující stav katolického náboženství v kraji Rakovnickém. Je to opis nepodepsaného hlášení, který zachycuje některé údaje o farách, obvyklé ve visitačních zprávách. Nepodává však informace o hmotném zajištění far, nejde tedy o opis visitačních záznamů; rozepisuje jednotlivé obce kraje a zaznamenává počet osob, které vykonaly a nevykonaly velikonoční zpověď. Hlášení bylo vypracováno patrně při závěrečném hodnocení činnosti reformačních komisařů v kraji a má hodnotu zpovědního seznamu, uvádějícího počty zpovídáných pro každou obec zvlášť.

Tak jako církev si pořizovala v průběhu rekatolizace seznamy obyvatel různého druhu, tak i státní aparát zas pro svou potřebu shromažďoval soupisy podobného charakteru. Na základě četných nařízení byla v těchto letech často zasílána české kanceláři nejrůznější hlášení, ať už zachycovala osoby, které přestoupily ke katolictví nebo se tomu vzdávaly. Jejich cena je podobná jako cena obdobných materiálů, zpracovaných církevními orgány. Tyto písemnosti jsou dnes uloženy v různých signaturách Staré manipulace.²³⁾ Číslo, týkající se počtu pobělohorských vystěhovalců jsou známa už ze starší literatury. Údajů z rozsáhlé signatury SM C 215 použil už T. Bílek,²⁴⁾ který sestavil přehled vystěhovalců.

Daleko nejcennější seznamy, pořízené z popudu státní správy, uložené dnes také ve Staré manipulaci, tvoří Soupisy poddaných podle víry.²⁵⁾ Tento pramen je na rozdíl od jiných seznamů badatelské veřejnosti dávno znám a využíván pro nejrůznější obory.²⁶⁾ Je i archivně zpracován v samostatné pomůcce - rejstříku.²⁷⁾ V úvodu tohoto rejstříku je nastíněna historie jeho vzniku, shromážděny údaje o úplnosti a charakteristických rysech. Již tento úvod zdůrazňuje, že nejde o soupis pouze poddaných, ale že eviduje šlechtu a měšťanstvo. Nezachycuje pouze osoby vojenské, duchovenstvo a jak vyplynulo ze srovnání se zpovědními seznamy z 50. let XVII. stol., nezachycuje ani onu skupinu obyvatelstva, která často měnila své působiště.²⁸⁾ Soupis podle víry byl v nejnovější době zpracován i moderními metodami pro účely demografické statistiky.²⁹⁾ Proto, že jeho problematika je známa, nemohl by jeho bližší popis přinést nic nového.

Na tomto místě je třeba zaznamenat jediný výsledek průzkumu kapitulního archivu - byl zde nalezen soupis osob podle víry z r. 1651 pro panství Volyně, které patřilo metropolitní kapitule.³⁰⁾

Pro úplnost je třeba uvést, že některá z hlášení o postupu rekatolizace se seznamy obrácených osob se dostala úřední cestou i do vídeňských správních orgánů. Ve sbírce přepisů,

uložených ve Státním ústředním archivu se nalézají seznamy přestoupivších v Litoměřickém kraji z r. 1628.³¹⁾ Nelze však je pokládat za úplné, proto o jejich ceně platí to, co již bylo řečeno o ceně podobných dokumentů.

Přehledněme-li časový výskyt všech těchto písemností spolu s již známými zpovědními seznamy arcibiskupského archivu před r. 1671, vidíme, že má absolutní převahu období 1629-1630, ve 30. letech jejich výskyt prudce klesá a 40. léta znamenají další pokles. K určitému zvýšení dochází v období 1650-1651; sem je ovšem nutno zařadit pramen nejrozsáhlejší - Soupis poddaných podle víry. Kromě tohoto pramene zaznamenávají 50. léta pouze jednotlivé kusy, až teprve rok 1659 přináší značné zvýšení počtu různých seznamů. I když je nutné počítat s tím, že se nedochovala všechna hlášení a další písemnosti, přece jen obráží početní výskyt alespoň zhruba hlavní časové dělení rekatolizačních snah a možností církve.

I když tyto prameny netvoří souvislé řady, ani nepokrývají s výjimkou Soupisu poddaných podle víry alespoň většinu území Čech, přesto obohacují dosavadní známou pramennou základnu ke studiu historicko-demografické problematiky.

P o z n á m k y

- 1) SÚA, APA I., C 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, krab. 766-859; D 73/3, D 73/4, D 73/5, D 73/6, D 73/7, D 73/8, D 73/9, D 73/10, D 73/11, D 74/1, D 74/2, D 74/3, krab. 1956-1969; H 11/4, H 11/5, H 11/6, H 11/7, H 11/8, H 11/9, H 11/10, H 11/11, H 12/1, H 12/2, H 12/3, krab. 4372-4386. Průzkum tzv. Recept do r. 1630 a pro léta 1650 a 1651 byl proveden již dříve a zahrnut do práce Nejstarší zповědň seznamy jako pramen pro demografickou statistiku, HD 6, str. 59 a d.
- 2) SÚA, APA I., C 150/6a, C 150/6b, C 151/1a, C 151/1c, C 151/1d, C 151/1e, C 151/1f, C 151/1g, C 151/1h, C 151/2a, C 151/2b, krab. 2276-2286.
- 3) SÚA, APA I., D 143/1, D 143/2, krab. 2688-2689.
- 4) Viz F. Mareš, Rozvrh far v archidiakonátu Bechyňském r. 1624. VKČSN 1903, kde autor uvádí, bez úplné citace pramenů, některá čísla obrácených před r. 1628.
- 5) SÚA, APA I., D 100/2, krab. 2448.
- 6) Červená Řečice, okr. Pelhřimov.
- 7) Viz cit. článek v HD 6, str. 59 a d.
- 8) Hněvčevy, okr. Hradec Králové.
- 9) Dobřenice, okr. Hradec Králové.
- 10) Trhový Štěpánov, okr. Benešov.
- 11) Staré Hradky, okr. Jičín.
- 12) SÚA, SM R 109/45, Bo 11.
- 13) SÚA, ŘA - benediktini Břevnov, A V.4, krab. 14.
- 14) T. Bílek, Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v království Českém po bitvě bělohorské. Praha 1892, str. 156, 161.
- 15) SÚA, ŘA premonstráti Strahov, rkp. č. 4190, 4191.

- 16) Králíky, okr. Ústí n. Orlicí; Dvůr Králové, okr. Trutnov; Nový Bydžov, okr. Hradec Králové; Žamberk okr. Ústí n. Orlicí.
- 17) Vlašim, okr. Benešov.
- 18) Tachlovice, okr. Beroun; Bzí, ob. Štipoklasy, okr. České Budějovice; Kydliny, okr. Klatovy.
- 19) Nový Studenec, ob. Horní Studenec, okr. Havlíčkův Brod. Zde je možné upozornit ještě na Knihy farních důchodů, SÚA, APA I., B 41, kde v rámci soupisu nejruznějších příjmů far se nacházejí místy hledané údaje o osadnících; dále jsou sem vřazeny i některé zповědň seznamy i z období před r. 1671. Celá signatura je zpřístupněna zvláštní pomůckou s rejstříkem míst (zpracoval K. David), kde jsou jednotlivá místa snadno dosažitelná.
- 20) Teprve po napsání této stati mohl být proveden průzkum rodinného archivu harrachovského ve Vídni, kde bylo nalezeno úplné zpracování těchto hlášení: "Extracta ex relationibus parochorum de statu animarum et religione Ad Eminentissimum Dominum cardinalem archiepiscopum pragensem", Fasc. Ernst Adalbert Kardinal. Biographica Erzbistum Prag, chronologische Reihe 1650 - 1658, karton 185. Pramen je napsán toutéž písařskou rukou (P. Basilius) a obsahuje kromě Hradecka, Podbrdská, Loketska a Chebska údaje z ostatních krajů Čech, i když s mezerami. Edičně je zpracován in: Eliška Čaňová: Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651, Sborník archivních prací 1979/1, str. 20 - 55.
- 21) SÚA, SM R 109/45, Ž-L 60; Beh 70.
- 22) Viz T. Bílek, cit. práce, str. 240.
- 23) SÚA, SM R 109/10, R 109/37, R 109/42, C 215.
- 24) Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618. Praha 1882.
- 25) SÚA, SM R 109/45.

- 26) Přehled prací a edicí viz J. Petráň, Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské. ČsČH 1957, str. 53, pozn. 32.
- 27) Rejstřík k Soupisu poddaných podle víry z r. 1651, v r. 1954 zpracovali D. Culková, V. Jakl, P. Burdová.
- 28) Viz E. Čáňová, cit. článek, HD 6, str. 68-73.
- 29) Údajů Soupisu použil a zpracoval E. Maur: Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. ČsČH 1971/6, str. 389 a d.
- 30) Kapitulní archiv, Praha Hrad, kart. LXXV., č. 47.
- 31) SÚA, Sběrka přepisů z vídeňských archivů, Státní archiv, Bohemica, fasc. 10.

R e s u m é

Р е з ю м е

R é s u m é

Е. Чаньова, Списки населения, составленные при рекатолизации, как источник демографической статистики

Автор знакомит с результатами изучения церковных и других архивов, направленного на выявление подобного рода материалов, как например, исповедные списки. Приводится оценка найденных материалов с точки зрения их полноты и возможностей использования на уровне исторической демографии.

E. Čáňová, Listes des habitants, dressées au cours de l'activité de récatolisation, comme sources pour la statistique démographique

L'auteur expose les résultats de l'étude des archives ecclésiastiques et d'autres documents tels que les listes de confesse. Elle apprécie la documentation trouvée au point de vue de son intégralité et des possibilités de les utiliser pour la démographie historique.

Historická demografie, 8/1983, s. 75-80
Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1983.

Jiřina P s í k o v á :

RODOVÉ KATASTRY ULOŽENÉ VE STÁTNÍM ARCHÍVU V TŘEBONI

V ohlase na před časem publikové článku ¹⁾ konstatujeme, že i ve státním archívu v Třeboni jsou ve sbírce matrik Jihočeského kraje uloženy pomůcky k matrikám obdobné indexu k břevnovským matrikám z let 1652 - 1800, který je uložený v Archívu hlavního města Prahy. V třeboňském státním archívu je uloženo 19 svazků obdobných pomůcek, pro než používáme již vžitý název rodové katastry. ²⁾ Jsou to vpodstatě indexy k matrikám narozených, oddaných a zemřelých vedené nikoliv tradičním způsobem, tj. ve formě abecedního seznamu jednotlivců, ale předkládají rekonstrukci celé rodiny. Tzn. příjmení otce zařazené dle abecedy, jeho ženu (případně ženy) a děti vzešlé z tohoto manželství s udáním dat narození, snatku a úmrtí. V jihočeské oblasti máme dochováno 19 svazků těchto rodových katastrů pro devět farních obvodů: Boršov nad Vltavou (1701-1840), Horní Dvořiště (1649-1885), Kapličky (1642-1931), Přední Výtoň (1786-1946), Přídolí (1648-1894), Rožmberk nad Vltavou (1624-1946), Rožmitál na Šumavě (1767-1918), Věžovatá Pláně (1786-1813), Vyšší Brod (1700-1857). ³⁾ Všechny tyto fary byly postupně v průběhu 17. století obsazeny cisterciáky vyšehrodského kláštera, a proto můžeme jednoznačně tvrdit, že klášter ve Vyšším Brodě má zásluhu na vytvoření těchto rodových katastrů. Hlavním iniciátorem a prvním tvůrcem těchto

katastrů byl P. Stephan Hieronymus Lichtblau (1753-1837), původem ze Slezska, bakalář teologie olomoucké university, který přišel do vyšebrodského kláštera v roce 1777. V roce 1784 se stal sekretářem opata a knihovníkem, v roce 1791 archivářem a konečně v roce 1817 byl jmenován převorem a archivářem. V letech 1788-1807 působil rovněž jako kooperátor, kaplan a farář na farách ve Vyšším Brodě, Přídolí a Rožmberku.⁴⁾

P. Stephan Lichtblau zanechal v některých svazcích na předním předešlé i prvních listech vlastního katastru rozsáhlé poznámky o tom, proč se rozhodl k vytvoření těchto rejstříků, k čemu mají sloužit, jak jsou vedeny a v jaké době byly sestaveny. V rodovém katastru k matrikám farnosti Rožmitál na Šumavě⁵⁾ Lichtblau uvádí, že téměř dvacetiletou zkušeností se přesvědčil o nezbytnosti vytvoření výtahu z matrik, protože je pak jediným prostředkem, kde vyniknou omyly, které se někdy vloudí do matrik. Užitečnost vedení těchto výtahů z matrik zdůvodňuje těmito argumenty:

- 1) celou rodinu lze snadno přehlednout s její sestupností,
- 2) může být okamžitě vystaven křestní, oddací nebo úmrtní list,
- 3) snadno lze prokázat pokrevní příbuznost snoubenců, i kdyby ji chtěl někdo zatajit,
- 4) v matrikách má být uváděn správně věk snoubenců i zemřelých,
- 5) snadno lze odhalit nezletilost snoubenců i sirotek,
- 6) může být prokázán počet ještě žijících sirotek a ihned správně stanoven jejich věk.

Celkově lze shrnout, že tyto rejstříky měly sloužit především k rychlé orientaci v matrikách a rovněž ke stanovení stupně příbuznosti snoubenců.

Z úvodních poznámek v jednotlivých svazcích rodových katastrů se dovídáme, kdy a kým byly jednotlivé pomůcky sestaveny. První výtah byl vytvořen Stephanem Lichtblauem z matrik fary Přídolí v roce 1789, kde v té době působil Lichtblau jako kaplan. Dále pak vznikaly tyto pomůcky ve Vyšším Brodě (1790 - zpracoval Lichtblau a Julian Fischer)⁶⁾, v Horním Dvořišti (1795 - farář Celestýn Jecho a kooperátor Zachariáš

Prietschopf), ve Věžovate Pláni (1805 - zpracovatel neznámý), v Rožmberku nad Vltavou (období po roce 1730 zpracoval Lichtblau v letech 1807-1809; období 1624-1829 zpracoval P. Gustav Wimmer v zimě 1842-1843). Další rodové katastry byly zpracovány pro farnost Rožmitál na Šumavě (1812 - Lichtblau a Gottfried Mikolasch), Přední Výtoň (1820 - P. Quirin Falk), Boršov nad Vltavou (1840 - P. Karel Blažek) a Kapličky (1850 - P. Benedictus Joannes Holzbauer). Z Lichtblauovy poznámky v rodovém katastru pro farnost Rožmberk nad Vltavou⁷⁾ se dovídáme, že byl vytvořen rovněž rodový katastr pro farnost Světlík někdy před rokem 1807, který je však dnes ztracený.⁸⁾ Z Lichtblauovy poznámky v téměř svazku rodového katastru si můžeme udělat i přesnou představu o mravenčí práci, se kterou pracoval na výtahu z matrik. Matriční zápisy farnosti Rožmberk nad Vltavou pro období 1730-1809 zpracovával po dva roky (od 20.11. 1807 do 20.9. 1809), kdy vlastnímu zpracování věnoval více než 100 hodin.

Všech 19 svazků rodových katastrů uložených ve státním archivu v Třeboni je sestaveno obdobným způsobem. Z předchozího výčtu autorů jednotlivých svazků je patrné, že Lichtblau jako hlavní iniciátor sestavování těchto pomůcek byl v mnoha případech sám autorem a v ostatních případech byl alespoň rádcem. V pozadí sestavování rodových katastrů stál jeden autor, a to zaručuje jednotnost ve způsobu zpracování jednotlivých pomůcek, i když se v některých drobnostech projevila individualita vlastního autora. Rodové katastry byly zásadně zpracovávány pouze na podkladě matrik, a to většinou od nejstarších matrik až do současnosti zpracování těchto pomůcek, v nichž bylo pak průběžně pokračováno s přibývajícimi křty, sňatky i úmrtími. V rodových katastrech je na levé polovině stránky příjmení otce abecedně, na pravé polovině stránky je uvedena jeho žena. Měli více žen, jsou vypsány pod sebou a označeny římskými číslicemi. U rodičů je datum křtu, sňatku a úmrtí. Bývá u nich uvedeno místo, odkud pocházejí, jména jejich rodičů a sociální postavení, v pozdější době i číslo

domu. Pod rodiči jsou vypsaný děti křestními jmény s datem narození, úmrtí, případně sňatku. Na konci každého oddílu písmene bývají vypsaný nelegitimní děti. Z uvedeného popisu je patrné, že v těchto pomůckách jsou rekonstruovány celé rodiny, a tak se tento zvláštní druh indexů stává jedinečným pramenem pro historickou demografii, zvláště uvážíme-li, jak velké teritorium v sobě zahrnují.⁹⁾ Škoda jen, že tento pramen nelze plně využít v kombinaci s jiným vhodným pramenem jako jsou např. soupisy lidu nebo velikonoční zповědní seznamy. Oblast patronátních vyšebrodských far spadá územně nejen do panství vyšebrodského kláštera, ale rovněž Rožmberk, Nové Hradý a Český Krumlov. Pro první tři panství se soupisy lidu ani velikonoční zповědní seznamy nedochovaly. Pro panství Český Krumlov by však pomocí soupisů lidu, které se zachovaly pro období 1670-1784 a velikonočních zповědních seznamů pro období 1616-1759 bylo možné demografické studium rozšířit i na oblast západně od farnosti Rožmitál na Šumavě a Přídolí, čímž by se sledované teritorium scelilo a dávalo tak pěkný obraz demografického vývoje.

P o z n á m k y

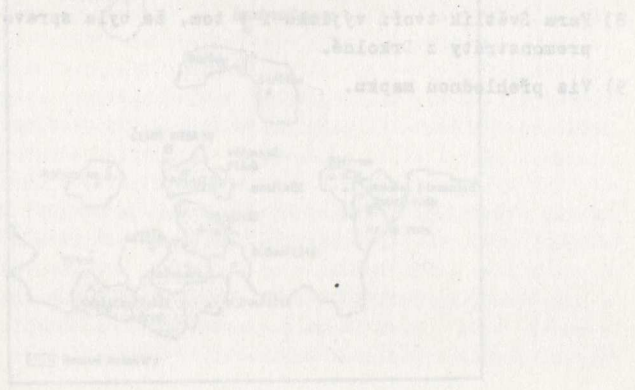
- 1) Pavla Horská, Index břevnovských matrik z 2. pol. 17. a z 18. století, Historická demografie č. 5, 1971 a E. Čáňová, P. Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, 1972.
- 2) Knihy samy nesou vesměs název "Alphabetischer Auszug" nebo "Extractus matricularum".
- 3) StA Třeboň, Sbíрка matrik Jihočeského kraje.
- 4) StA Třeboň, C Vyšší Brod, Matrika členů cisterciáckého konventu kláštera ve Vyšším Brodě, dosud neuspořádáno.
- 5) StA Třeboň, Sbíрка matrik Jihočeského kraje, fara Rožmitál na Šumavě č. 8.
- 6) Rodové katastry pro farnost Přídolí a Vyšší Brod byly po pracovním pátrání objeveny až počátkem roku 1974 v OA Český Krumlov, kde byly součástí fondu Vikariát Vyšší Brod.
- 7) StA Třeboň, Sbíрка matrik Jihočeského kraje, fara Rožmberk nad Vltavou č. 10, fol. 1.
- 8) Fara Světlík tvoří výjimku i v tom, že byla spravována premonstráty z Drkolné.
- 9) Viz přehlednou mapku.

Я. Псикова, Родовые кадастры, хранящиеся в государственном архиве в городе Тршебонь

В статье содержится ценная информация об источниках, используемых для исторической демографии, в особенности при реконструкции семей; в данном случае речь идет об алфавитных списках семей, составляемых приходскими священниками на основе метрических книг на рубеже 18 и 19 веков в некоторых приходах южной Чехии.

J. Psíková, Les cadastres familiaux déposés dans les archives d'Etat de Třebon

Cet exposé offre une information utile sur les sources utilisables pour la démographie historique, notamment pour la reconstruction des familles; dans ce cas il s'agit de listes alphabétiques de familles entières, dressées par les curés d'après les registres de l'état civil de certaines paroisses en Bohême du sud au tournant des XVIIIe et XIXe siècles.

Anna Kubíková:

ÚMRTNOST NA VIMPERSKÉM PANSTVÍ V LETECH 1842-1849

Osudy minulých generací můžeme hodnotit z mnoha hledisek. Jak žily, co konaly, jak se zapojily do různých dějinných událostí, případně jak je samy pomáhaly vytvářet. Nedílnou součástí všeho je ale také fyzický konec a nám v této souvislosti jistě vytanou na mysl otázky průměrného lidského věku v dřívějších dobách, druhů nemocí a příčin smrti.

Tyto údaje získávají demografové ponejvíce z matrik, poměrně dosti spolehlivých pramenů úřední povahy. Matrika poskytuje základní informace o lidech v určité oblasti, vymezené příslušností několika obcí k jistému farnímu kostelu. Na každém větším panství bylo takovýchto oblastí - farností několik, takže badatel, zajímající se například o úmrtnost na konkrétním panství, by musel prostudovat příslušný počet matrik. V praxi je takovýto postup obvykle nezbytně nutný. Mezi archivním materiálem lze ale ve výjimečných případech nalézt dokumenty, které údaje z matrik nahradí. V případě soupisu zemědělných na panství Vimperk z let 1842-1849 (Sterbfällen Protocoll¹⁾), uloženém na pobočce Státního oblastního archivu v Českém Krumlově, máme ušetřeno studium matrik ze dvanácti farností, ležících na jmenovaném panství, případně zasahujících na území sousedních schwarzenberských panství

(Český Krumlov, Prachatice). ²⁾ Nedostatkem tohoto pramene je ale skutečnost, že zcela opomíjí sedm obcí, jejichž farní kostely byly mimo území vimperského panství a náležely k cizím statkům, ³⁾ a městečko Husinec, které mělo vlastní faru. ⁴⁾

Uvedený soupis má podobu silného sešitu o rozměrech 40 x 24 cm, jehož listy v počtu 110 jsou z ručního papíru. Zápisy mají pevně stanovenou rubrikaci: pořadové číslo, název obce, jména zemřelého, pohlaví, stav, věk, příčina úmrtí. Jazyk je německý, písmo kurentní. Pořadí zápisů je chronologické. ⁵⁾

Zjistit, proč byl soupis psán právě v letech 1842-1849, dnes již není možné, protože ve spisech velkostatku Vimperk o tomto nenalezneme ani zmínku. V případě počátečního roku nelze říci vůbec nic, rok 1849, kterým soupis končí, nás přivádí k myšlence, že po roce 1848, kdy zaniká poddanství a patrimoniální správa, nebylo pro bývalou vrchnost potřebné v této evidenci pokračovat. Čtrnáct prázdných listů za posledním zápisem nasvědčuje tomu, že se s pokračováním původně počítalo.

Vimperské panství náleželo k větším pozemkovým celkům. V roce 1840 zaujímal plochu 32 268 ha a patřilo k němu 105 obcí s celkovým počtem 19 176 obyvatel. Lidé se zde živilí převážně zemědělskou prací, prací v lese a případně provozováním drobných řemesel. Podnebí v tomto podhorském až horském kraji je dosti drsné. ⁶⁾

Poněvadž se v uvedených letech nevyskytla na Vimpersku žádná epidemie, která by pohled na přirozenou úmrtnost mohla zkreslit, lze se domnívat, že údaje ze soupisu nám mohou dát celkem spolehlivé odpovědi na řadu otázek, souvisejících s úmrtností na tomto území před téměř sto padesáti lety.

Aby si čtenář mohl utvořit obraz o velikosti obcí a o celkovém osídlení Vimperska, uvádím v tabulce č. 1 na str. 86-89 počty obyvatel v jednotlivých 97 obcích, zachycených v soupisu zemřelých. U každé obce jsou uvedeny dva údaje; počet obyvatel v roce 1840 ⁷⁾ a počet obyvatel pro rok 1848. ⁸⁾ V tabulce č. 2 na str. 90 uvádím pro úplnost také počet obyvatel v obcích, které soupis opomenul.

Jako zkoumaný vzorek z celkového počtu 19 176 obyvatel, žijících v roce 1840 na vimperském panství, zůstane po odečtení 2 067 lidí z osmi stranou ponechaných obcí celkem 17 109 obyvatel, což činí 89,2 %.

Počty obyvatel z roku 1840 a z roku 1848 se v jednotlivých obcích až na výjimečný případ Lenory ⁹⁾ nikde výrazně nezměnily. Lze zaznamenat malé přírůstky a úbytky, pohybující se většinou kolem deseti. Celkem stabilní počet obyvatelstva ve sledovaném období potvrzuje oprávněnost názoru, že přirozená úmrtnost na Vimpersku nebyla v letech 1842-1849 zkreslena žádnými vedlejšími vlivy.

Na základě záznamů z citovaného soupisu je možno konstatovat, že v letech 1842-1849 zemřelo v 97 obcích na panství Vimperk celkem 2 791 lidí, z toho 1 439 osob mužského a 1 327 osob ženského pohlaví a 25 dětí, u nichž nebylo uvedeno zda šlo o chlapce či děvče. Celkové počty zemřelých, počty zemřelých osob mužského a ženského pohlaví, případně dětí bez rozlišení pohlaví podle jednotlivých obcí jsou uvedeny rovněž v tabulce č. 1 na str. 86. Vysoký počet úmrtí v Lenore je třeba dát do souvislosti se silným pohybem obyvatelstva v této obci (viz pozn. 9). Patrně zde zemřela řada trvale neusídlených sklářů, jiných řemeslníků a příslušníků jejich rodin.

Při sestavování přehledů zemřelých osob bývá zpravidla dodržováno základní rozdělení podle pohlaví a dále dělení do věkových kategorií, odstupňovaných po pěti letech, u dětí do jednoho roku bývá věkové rozlišení ještě podrobnější. Od celkového počtu zemřelých na Vimpersku v letech 1842-1849, který činí 2 791, je nutno pro účely sestavení takového přehledu nutno odečíst 25 dětí, u nichž neznáme pohlaví, 4 muže a 1 ženu, jejichž záznamy postrádají uvedení věku, celkem 30 zemřelých.

Již první pohled na tabulku č. 3 na str. 90 nás informuje o vysoké dětské úmrtnosti, což nebyla ve sledované době nijak výjimečná skutečnost. Dále si jistě povšimneme výrazné

početní převahy zemřelých chlapců nad dívkami. Počty osob zemřelých mezi desátým a padesátým rokem života nevybočují z běžného průměru. Se stoupajícím věkem přibývá zemřelých, opět bez mimořádných početních výkyvů.

V případech nejstarších věkových kategorií je nutno si uvědomit, že tito lidé mnohdy neznali přesné datum svého narození a uváděli věk spíše přibližný. Tento moment je třeba mít na paměti u většiny prostých lidí, přičemž se stoupajícím věkem bylo určování stáří u vlastní osoby nebo u příbuzného čím dále méně přesné. 10)

Rubrika příčina úmrtí v soupisu obsahuje ve většině případů název určité nemoci, ovšem v německém jazyce. Pro velkou část těchto názvů lze nalézt český ekvivalent. Vyskytuje se zde ale také řada povšechných konstatování nebo nedostatečně určených nemocí, například nemoc, kolika, katar, neduh. Tyto případy jsem vyčlenila do samostatné skupiny "jiné příčiny úmrtí". Jsou zde ještě některá další nepřesná označení nemocí jako například vodnatelnost, kdy není zřejmé, které části těla se tato týká a co je její příčinou, dále píchání v boku, vřed nebo hlíza, horečka, ochrnutí plic, vyrážka. Problematická je také otázka tzv. úbytí. V minulosti se tímto termínem často označovala plicní tuberkulóza, někdy celková tělesná sešlost (jiná je sešlost věkem). Poněvadž komentovaný seznam uvádí zcela jednoznačně zvlášť TBC a zvlášť úbytě, ponechala jsem toto rozdělení s vědomím, že většina lidí nemocných tzv. úbytěmi trpěla patrně plicní tuberkulózou.

V seznamu se vyskytující nemoci jsem rozdělila do několika skupin: dětské nemoci, nemoci cévního ústrojí, nemoci dýchacího ústrojí, nemoci zažívacího ústrojí, nemoci vylučovacího ústrojí, nemoci nervové soustavy, nemoci pohybového ústrojí, úmrtí při porodu a v žestinedělí, úrazy, ostatní.

Většinu uváděných nemocí známe i z dnešní lékařské terminologie, ovšem řada těchto nemocí v současné době buď zcela nebo téměř vymizela. Mezi příčinami úmrtí u dětí jedno-

značně dominuje psotník, počtem případů zahrnující téměř dvě třetiny z celkového počtu zemřelých dětí. Podobnou tragédií byla pro minulé generace plicní tuberkulóza, někdy nazývaná úbytěmi (o těchto dvou názvech viz výše), postihující jak dospělé, tak také děti. U dospělých reprezentuje plicní tuberkulóza nejčastější, u dětí druhou nejčastější příčinu smrti. V případech tzv. novorozenecké slabosti šlo patrně o děti předčasně narozené, případně nedostatečně ošetřené po porodu.

Seznam zemřelých na Vimpersku v letech 1842-1849 je zájímavým pramenem, dávajícím určitým způsobem nahlédnout do života lidí v polovině minulého století, v době, kdy společnost stála na prahu rozsáhlých změn a celkového rozvoje. Tohoto pramene je možno využít nejen pro demografický výzkum, ale také například pro řešení otázek z oblasti sociálních nebo lékařských věd.

Tab. 1 Počet obyvatel a počty zemřelých podle jednotlivých obcí, uvedených v soupisu zemřelých

O b e c	Počet obyvatel		Počet zemřelých			
	1840	1848	Cel.	muži	ženy	děti
Adolfova Huť	81	71	56	36	20	
Albrechtovice	131	127	12	9	3	
Arnoštka	94	103	20	7	13	
Borová Lada	193	206	43	22	21	
Březová Lada	138	136	19	11	8	
Cejšice	123	191	36	17	18	1
Cudrovice	150	159	16	10	6	
Cvrčkov (s dvorem Eselhof)	24	30	5	3	2	
Černá Lada	98	85	15	9	6	
Dolní Cazov	109	134	30	16	14	
Dolní Světlé Hory	210	175	28	11	17	
Drslavice	285	302	33	12	21	
Dvorec	105	92	12	3	9	
Dvory	241	238	50	27	23	
Havránka	35	36	7	3	4	
Hlásná Lhota	236	241	35	19	16	
Hliniště	106	129	26	15	11	
Horní Cazov	178	184	26	18	8	
Horní Světlé Hory	451	449	48	23	25	
Horní Vltavice	357	364	65	36	29	
Horní Záblatí	239	244	55	27	28	
Houžná	181	190	42	23	18	
Hrabice (se samotou Ziegelhäusel)	176	169	26	11	15	
Hrabická Lada	42	.	4	3	1	
Huť pod Boubínem	66	66	10	2	8	
Chlístov	153	154	22	11	11	

Tab. 1 Počet obyvatel a počty zemřelých podle jednotlivých obcí, uvedených v soupisu zemřelých pokračování 1

O b e c	Počet obyvatel		Počet zemřelých			
	1840	1848	Cel.	muži	ženy	děti
Kahov	82	93	13	7	6	
Kamýk	21	20	2	2	-	
Kaplice	53	47	12	5	7	
Klášteřec	224	227	44	24	20	
Knižecí Pláně	521	560	123	60	63	
Korkusova Huť (se samotami Heuberg, Althütte, dvory Madlhof a Schlemmerhof)	78	89	27	14	13	
Kořený	90	103	14	8	6	
Kosmo	108	116	8	3	5	
Kratušín	132	138	34	14	19	1
Krejčovice	187	198	42	19	23	
Křepice	48	39	2	-	2	
Křesanov (se samotou Steindenberg)	136	145	26	15	11	
Křišťanovice	247	246	39	22	17	
Kubova Huť	98	113	27	18	9	
Lažiště	330	316	60	31	29	
Lenora	102	201	131	85	43	3
Libotyně	177	174	22	14	8	
Lipka	213	217	48	23	24	1
Lštění	127	118	19	6	13	
Magrova Huť	.	.	1	1		
Michlova Huť	329	372	49	37	12	
Milešice	306	337	52	23	29	
Mlynářovice	214	201	36	16	17	3
Modlenice	87	89	13	6	7	
Nový Svět	215	199	39	20	17	2

Tab. 1 Počet obyvatel a počty zemřelých podle jednotlivých obcí, uvedených v soupisu zemřelých pokračování 2

O b e c	Počet obyvatel		Počet zemřelých			
	1840	1848	Cel.	muži	ženy	děti
Oseky	158	172	17	11	6	
Paseka	126	129	19	4	15	
Perlovice	94	88	12	7	5	
Petrovice	69	72	5	1	4	
Flešivec	82	69	10	5	5	
Podolí	75	53	8	4	4	
Polka	96	109	30	13	13	4
Pravětín	197	194	42	19	22	1
Pravětínská Lada	41	.	5	2	3	
Račí	71	70	13	7	6	
Radon	26	27	3	2	1	
Radvanovice	176	197	33	21	12	
Řasnice	149	140	27	10	17	
Řepečín	366	386	61	32	29	
Saladín	128	127	14	5	9	
Samoty	198	200	36	18	18	
Sedlmín	48	59	16	9	7	
Silnice	279	303	53	26	25	2
Skláře	165	161	34	22	12	
Slatina	121	115	18	9	9	
Solná Lhota	158	160	26	13	13	
Stádlá	21	21	2		2	
Stodůlky	147	164	39	21	17	1
Strážný	626	678	143	64	76	3
Švinná Lada	91	93	18	10	8	
Šerava	112	89	18	11	6	1
Čindlov	63	52	8	4	4	
Škarez	43	42	4	2	2	

Tab. 1 Počet obyvatel a počty zemřelých podle jednotlivých obcí, uvedených v soupisu zemřelých pokračování 3

O b e c	Počet obyvatel		Počet zemřelých			
	1840	1848	Cel.	muži	ženy	děti
Šumavské Hoštice	238	221	23	10	13	
Švajglova Lada	25	23	2	1	1	
Švihov	98	108	17	8	9	
Třemšín	25	19				
Včelná pod Boubínem	175	197	15	7	8	
Veselka	155	166	45	25	20	
Vimperk (s Annenským Údolím, oborou a dvo-rem Rennhof)	1909	2075	60	30	30	
Vlčí Jámy	184	189	31	15	16	
Vojslavice	80	93	3	1	2	
Volovice	58	57	7	4	3	
Vyšovatka	127	125	26	16	10	
Záblatí	700	731	2	1	1	
Zábrdí	289	287	74	33	41	
Zahrádky	139	138	15	7	8	
Zátoň	418	463	84	47	37	
Zelená Hora	64	.	11	8	3	
Zvěřenice	109	100	20	8	11	1
Žlíbky	88	100	18	9	9	

Tab. 2 Počet obyvatel v obcích, neuvedených v soupisu zemřelých

O b e c	Počet obyvatel	
	1840	1848
Bořanovice	141	143
Boubská	198	170
Husinec	1173	1281
Sudslavice	111	107
Trhonín	142	149
Vícemily	67	66
Vnarovy	76	75
Výškovice	134	133

Tab. 3 Věková skladba zemřelých podle pohlaví (v absolutních číslech a v přepočtu na 10 000 zemřelých)

Úmrtní věk	Počet zemřelých					
	muži	ženy	celkem	na 10 000 zemřelých		
				muži	ženy	celkem
0 - 6 dnů	75	41	116	521	309	416
7 - 27 dnů	133	98	231	924	738	828
28 dnů - 1 rok	237	179	416	1647	1349	1491
1 - 4 roky	225	170	395	1564	1281	1415
5 - 9 let	51	46	97	354	347	348
10 - 14	23	23	46	160	173	165
15 - 19	30	36	66	208	271	236
20 - 24	44	34	78	306	256	279
25 - 29	35	26	61	243	196	219
30 - 34	28	26	54	195	196	193
35 - 39	23	36	59	160	271	211
40 - 44	31	29	60	215	278	215
45 - 49	28	37	65	195	279	233

Tab. 3 Věková skladba zemřelých podle pohlaví (v absolutních číslech a v přepočtu na 10 000 zemřelých)
pokračování

Úmrtní věk	Počet zemřelých					
	muži	ženy	celkem	na 10 000 zemřelých		
				muži	ženy	celkem
50 - 54	45	58	103	313	437	369
55 - 59	46	59	105	320	445	376
60 - 64	62	68	130	431	512	466
65 - 69	54	84	138	375	633	494
70 - 74	69	118	187	479	889	670
75 - 79	64	56	120	445	422	430
80 - 84	71	59	130	493	445	466
85 - 89	33	19	52	229	143	186
90 - 94	16	20	36	112	151	129
95 - 99	9	3	12	62	23	43
100 +	3	1	4	21	8	14
neurčeno - děti	.	.	25	.	.	90
- dospělí	4	1	5	28	8	18
celkem	1439	1327	2791	10000	10000	10000
- 0	445	318	763	3092	2396	2734
1 - 4	225	170	395	1563	1281	1415
5 - 19	104	105	209	723	791	749
20 - 59	280	305	585	1946	2298	2095
60 +	381	428	809	2648	3225	2899
50 +	472	545	1017	3280	4107	3644
průměrný věk						
- zemřelých	29,5	35,2	32,2	x	x	x
- starších 15 let	53,3	54,1	53,7	x	x	x

Tab. 4 Zemřelí podle pohlaví a příčin smrti na vimperském panství
v letech 1842-49

Příčina smrti	Počet zemřelých			Příčina smrti	Počet zemřelých		
	celkem	muži	ženy		celkem	muži	ženy
Dětské nemoci				Ochrnutí plic	76	32	44
Novorozenecká slabost	149 ¹	70	57	Asthma	23	16	7
Footník	727 ²	406	318	Ketar dýchacích cest	11	5	6
Gyppky	4	1	3	Plicní sněť	5	4	1
Záškrt	26	14	12	Krevní hcuba v plicích	1	-	1
Neštovice	13	7	6	Plicní neduh	2	2	-
Plané neštovice	2	2	-	Zánět pohrudnice	2	1	1
Spála	18	8	10	C e l k e m	633 ³	342	291
Křivice	8	3	5	Nemoci zažívacího ústrojí			
Skrfulóza	2	2	-	Žaludeční slabost	1	-	1
Davivý kašel	92	59	33	Zmčknutí žaludku	7	6	1
Cizopasní červi	7	6	1	Žaludeční kolika	23	8	15
C e l k e m	1048	578	445	Žaludeční horečka	2	1	1
Nemoci cévního ústrojí				Rakovina žaludku	2	2	-
Vrozená srdeční vada	3	1	2	Zánět střev	18	10	8
Srdeční mrtvice	57	23	34	Střevní sněť	20	10	10
Zánět srdce	2	-	2	Úplavice	17	11	6
Vodnatelnost srdce	42	22	20	Tyfus	38	19	19
Jiné srdeční poruchy	1	1	-	Zácpa	6	3	3
Revmatická horečka	1	-	1	Větry	3	1	2
C e l k e m	106	47	59	Žloutenka	10	6	4
Nemoci dýchacího ústrojí				Ztvrdnutí jater	17	13	4
Plicní tuberkulóza	224	123	101	Zažívací potíže	22	10	12
Úbytě	223	125	98	Kýla	2	2	-
Zánět plic	56	30	26	C e l k e m	188 ⁴	102	86
Chrlení krve	10	4	6	Úmrtí při porodu a v šestinedělí			
				Porod	6	-	6
				V šestinedělí	12	-	12
				C e l k e m	18	-	18

Poznámky:

- 1) ve 22 případech pohlaví neurčeno; 2) ve 2 případech pohlaví neurčeno; 3) z toho 109 dětí do 14 let (plicní tuberkulóza 3, úbytě 82, zánět plic 18, ochrnutí plic 6); 4) z toho 8 dětí do 14 let (tyfus 3, žloutenka 5)

Tab. 4 Zemřelí podle pohlaví a příčin smrti na vimperském panství
v letech 1842-49 dokončení

Příčina smrti	Počet zemřelých			Příčina smrti	Počet zemřelých		
	celkem	muži	ženy		celkem	muži	ženy
Nemoci vylučovacího ústrojí				Úrazy			
Zánět ledvin	2	1	1	Otrás mozku	4	4	-
Ledvinové kameny a písek	3	2	1	Jiné úrazy	11	7	4
C e l k e m	5	3	2	C e l k e m	15	11	4
Nemoci nervové soustavy				Ostatní nemoci			
Nervová horečka-hlevnička	48	17	31	Sešlost věkem	262	122	140
Zánět mozku	11	8	3	Sněť	34	16	18
Mozková mrtvice	46	16	30	Rakovina	4	2	2
Nervová nemoc	4	1	3	Rdže	1	1	-
Epilepsie	1	-	1	Prochlazení	3	2	1
C e l k e m	110 ¹	42	68	Horečka	10	5	5
Nemoci pohybového ústrojí				Vodnatelnost	256	106	150
Revmatismus	2	1	1	Vřed, hlíza	8	2	6
Dna	13	9	4	Pichání v boku	6	2	4
C e l k e m	15	10	5	Vyrážka	1	1	-
				Jiné příčiny	68	45	23
				C e l k e m	653 ²	304	349

Poznámky:

- 1) z toho 14 dětí do 14 let (nervová horečka 6, zánět mozku 8);
- 2) z toho 55 dětí do 14 let (sněť 4, vodnatelnost 51)

P o z n á m k y

- 1) Státní oblastní archiv Třeboň, pobočka Český Krumlov, fond Velkostatek Vimperk, signatura IVB E 4a.
- 2) Farní kostely byly v obcích České Žleby, Horní Vltavice, Knížecí Pláně, Korkusova Huť, Lažiště, Lětění, Nový Svět, Prachatice, Strážný, Šumavské Hoštice, Vimperk, Záblatí.
- 3) Obce Boubská, Sudslavice, Vnarovy a Výškovice náležely k faře v Bohumilicích (statek Skalice), obce Bořanovice, Trhonín a Vícemily k faře Svatá Maří (statek Lčovice).
- 4) Sporné je zachycení města Vimperka a městečka Záblatí, kdy je již na první pohled zřejmé, že počty zemřelých osob jsou neúměrně nízké v poměru k celkovým počtům obyvatelstva (viz tabulka č. 1). Vysvětlení této skutečnosti nenalezneme v žádném písemném prameni. Lze se jen domnívat, že do soupisu nebyly úmyslně zahrnuty osoby měšťanského stavu. V případě zemřelých z Vimperka a Záblatí šlo zřejmě o osoby zaměstnané v knížecích službách. Ve Vimperku je tento počet značně vyšší vzhledem k tomu, že tam sídlila správa panství a zámecký personál. Husinec z výše uvedených důvodů patrně odpadl zcela.
- 5) První zápis byl zapsán 4. ledna 1842, poslední 26. prosince 1849.
- 6) Údaje převzaty - Sommer, Johann, Gottfried: Das Königreich Böhmen statistisch topographisch dargestellt. 8. Band. Prag 1840.
- 7) Viz pozn. 6.
- 8) Údaje převzaty - Palacký, František: Popis království Českého. Praha 1848.
- 9) V Lenoře vznikla krátce před rokem 1840 prosperující sklárna, s níž souvisel také prudký vzrůst počtu obyvatelstva a zřejmě také jeho pohyb.

- 10) Tento poznatek jsem získala na podkladě vlastního studia různých archivních pramenů, kdy jedna a táž osoba uváděla jiný věk například v soupise poddaných, jiný věk při výslechu vrchním hejtmanem.

R e s u m é

Р е з ю м е

R é s u m é

A. Кубикова, Смертность на вимперском поместьи в 1842-1849 гг.

Подробные данные о смертности населения по отдельным селам извлечены автором из описки умерших, составляемого в поместьи Vimperk в 1842-1849 гг. Представлены ценные данные о структуре смертности по возрасту, полу и причинам смерти среди сельского населения южной Чехии в половине 19 века.

A. Kubíková, La mortalité dans le domaine de Vimperk dans les années de 1842-1849

L'auteur puise les données détaillées sur la mortalité de la population suivant les communes aux listes des morts, tenues dans le domaine de Vimperk dans les années 1842-1849. Elle donne une information utile sur la structure de la mortalité d'après l'âge, le sexe et les causes de la mort dans une zone rurale de la Bohême du sud dans la première moitié du XIXe siècle.

Jiří M a t ě j č e k :

LITERATURA KE STUDIU MOTIVACÍ MIGRACÍ V OBDOBÍ
KAPITALISTICKÉ INDUSTRIALIZACE ČESKÝCH ZEMÍ⁺

Původním studijním záměrem bylo shrnout výpovědi k motivům migrací do průmyslových oblastí českých zemí. Ukázalo se však, že není možné shromáždit dostatek pramenného materiálu, a to nejen takového, jehož původci by byli sami migranti, ale ani pozorování druhých osob. Pozorovatelé obvykle pokládali motivace dobově běžného jednání za zcela pochopitelné a nevyžadující vysvětlení.

Tato zpráva je výtahem obsáhlejší studie, ve které jsem se pokusil obsáhnout dostupnou světovou literaturu o motivacích migrací, a to včetně ekonomické, geografické a sociologické. Bez příslušného pomocného aparátu zůstává však snaha osamocенého badatele jen snahou. Zároveň je třeba poznamenat, že obecné ekonomické a zejména sociologické pojetí motivace migrací, jak se odráží v příslušné literatuře, je dnes na značně vyšší úrovni než v historiografii, značně závislé na stavu pramenů.

Československá historická literatura o zahraniční emigraci z českých zemí je poměrně málo početná. Podstatně víc

⁺) Za připomínky k práci děkuji Dr. B. Pitronové, CSc.

pozornosti věnovali těmto problémům historici slovenští než čeští, jak to odpovídá i relaci významu problematiky pro oba národy.

Poměrně hodně pozornosti bylo české emigraci do zahraničí věnováno ke konci 19. století a ještě na začátku století nového a v souvislosti se vznikem nového státu ještě v průběhu 20. let 20. století. Tento zájem byl vzbuzen zejména konkurenčním hospodářským bojem české buržoazie proti německé a zájmem na udržení co největšího počtu pracovních sil doma a vůbec na co největším početním posílení českého národa v boji proti Němcům. Situaci zde zachytila především pramenná literatura a dobová publicistika, která má politický a polemický charakter a aktuální zaměření.

Z hlediska zachování nebo získání co nejsilnějších pozic (včetně co největšího populačního růstu) pro český národ jsou psány i práce českých demografů z doby kolem roku 1900 a ze začátku 20. století, všímající si vedle demografických prvků i vnitřních migrací, jimž značnou pozornost věnovali i rakouští demografové německé národnosti. Tyto práce mají značnou úroveň a vynikají podrobností a hloubkou analýzy, i když nezachytily všechny faktory.

Do určité míry na ně navazuje skupina prací moderních historiků vnitřních migrací.

Hned na začátku je třeba konstatovat, že poměrně nejzajímavější informace o příčinách nebo motivech migrací přinášejí autoři polemických a agitačně zaměřených publikací, kteří se - nebo alespoň nejbystřejší z nich - snažili najít příčiny emigrace pokud možno v nejucelenějších souborech, tj. sledovali je ze všech aspektů, včetně tzv. "psychických", aby bylo možno nalézt odpovídající prostředky k zamezení emigrace. Jejich většinou bezprostřední styk s realitou jim tuto možnost dával; jejich informace jsou založeny na přímém pozorování. Zároveň jsou však značně sporadické a nesoustavné a někdy zaměřené jen na jevovou stránku věci.

Pozdější teoretické výzkumy se pak zabývaly spíše již jen důsledky migračních pohybů, nebo snahou o zachycení stavu, který v důsledku migrací vznikl ať po stránce prostorové, populační, nebo sociální. Příčiny a motivy migrací zůstávaly stranou zájmu, nebyly podrobně analyzovány a soudy o nich dostávaly postupně formu a obsah mýněn, ne vědeckých zjištěn. Tím přestávala tvrzení být i dostatečně analytická a mýněn se slévala v jakousi nediferencovanou obecnou představu buď o "bídně", která "vyhání obyvatelstvo" nebo o "touze po lepším".

Podmínkami přelidnění a jeho definicí pro naše poměry se přitom zabývalo jen několik málo prací, hlavně časopiseckých studií a polemik, které obvykle nepřihlížely k historicky se měnícím podmínkám.

Historická literatura o emigraci do zahraničí, vzniklá po roce 1945, je příkladem přístupu, založeného do značné míry na mýněn a jeho přejímání, pokud jde o příčiny a motivy emigrace. Často byla věnována značná péče shromáždění materiálu - většinou ilustrativního - o špatných materiálních poměrech v oblastech emigrace, ale vlastní podstata věci, tj. složitý a diferencovaný vznik motivů, se nezkoumala. Jen se předpokládal dnes běžný racionální myšlenkový pochod, vycházející z možnosti zlepšení materiálního postavení. Z velké části byl tento metodicky nesprávný, ale poměrně snadný postup vyvolán absencí příslušných pramenů.

Na nejteoretičtější úrovni se v této skupině publikací problematikou zabývá B. Šindelář.¹⁾ Konstatuje relativní přelidnění na vesnici v období kapitalismu, které vzniká absolutním poklesem poptávky po pracovních silách současně s rostoucí organickou skladbou kapitálu. Šindelář upozorňuje na to, že snížená koupěschopnost venkovského lidu - která u nás vznikla v důsledku vyvazování z feudálních povinností - působila negativně na venkovské obchodníky a řemeslníky. Vedle toho existovala na venkově sociální diferenciaci a pauperizace.

Výše uvedené dva faktory tvořily podle Šindeláře "zhruba kořeny a základní podněty, vytvářející podmínky k vystěhovalectví za kapitalismu". Dále však cituje Leninovy výroky o vystěhovalectví, týkající se úlohy hospodářsky vyspělých zemí, které se stávají podle Lenina místy emigrace proto, že v nich uzdy rostou nad obvyklý průměr a tím přitahují námezdní dělníky ze zaostalých zemí. Podle Lenina není pochyby, že jen krajní bída nutí lidi, aby opouštěli vlast. ²⁾ Tyto výroky mají na zřeteli druhou polovinu 19. a začátek 20. století.

Zde se však již objevuje diference mezd, respektive hospodářských podmínek života, jako podstatný faktor migrací.

V dalším textu cituje Šindelář Lenina, který píše, že za imperialismu v podstatě přicházejí do vyspělých zemí nequalifikované pracovní síly na pomocné práce a do zemědělství. ³⁾ Jednou z důležitých příčin emigrace byl i politický útlak.

Podle Přehledu čs. dějin vedl k vystěhovalectví od 50. let 19. století u nás "masový rozklad středního rolnictva a zvýšené vyvlastňování drobných rolníků od poloviny 80. let". To vedlo k růstu počtu bezzemků na vesnici a odchodu do měst a do Ameriky. ⁴⁾ Pro období před 1. světovou válkou se už mluví jen o "zbídačování rolnictva". ⁵⁾ Proč migranti odcházeli právě do měst a vůbec do určitých míst, už není uvedeno. Vůbec je emigraci, a to v podstatě hlavně zahraniční, věnována celkem nepatrná pozornost.

Typická mínění jako příčiny vystěhovalectví uvádí J. Hanzlík. ⁶⁾ Podle něj nejchudší venkovské obyvatelstvo nemohlo "vyžít" z trpasličích pozemků, z vedlejších výdělků, ani ze sezónní práce, a proto emigrovalo. Pro období krize 70. let 19. století uvádí jako příčiny i nízké úrody a zánik domácího průmyslu a řemesel a dále nedostatek pracovních příležitostí a průmyslu v Uhrách a úpadek rolnictva (zde zřejmě minulé období po roce 1870). V podstatě jde stále o nedostatek zdrojů obživy. Ten však není v přehledné práci dokazován ani odkazy na literaturu a autor životní podmínky nediferencuje ani časově ani místně a vcelku ani sociálně.

B. Pitronová se ve svém informativním přehledu zabývá hlavně výsledky zahraniční migrace z českých zemí. ⁷⁾ Čerpala zejména z údajů Šindelářových a z článku Mastného. ⁸⁾ Neuvádí jasně příčiny vystěhovalectví, ale zato diferencuje různé vystěhovalecké "vlny" podle profesního a sociálního původu migrantů: po roce 1848 šel hlavní emigrační proud z českých zemědělských krajů, od krize v roce 1873 emigrovalo "daleko více" průmyslových dělníků a řemeslníků, mimo jiné z oblastí domácí textilní výroby. Hromadné vystěhovalectví postihlo v té době zejména hospodářsky zaostalou jižní část českých zemí. Na jiném místě autorka píše, že od počátku 50. let 19. století se odlišovaly dvě oblasti emigrace, západočeská a východočeská s Jeseníky. Zatímco z první odcházeli "venkovský lid", zejména do zámoří, z druhé odcházelo městské obyvatelstvo, a to do Vídně a na Balkán. Od poloviny 90. let rostla emigrace z hornických oblastí do německých revírů často i vlivem pronásledování socialistů ze strany buržoazie. Naproti tomu přicházeli již dříve imigranti na Ostravsko ze zaostalých oblastí Haliče a později i ze severozápadního Slovenska.

Ve své další práci - o imigraci haličských dělníků na Ostravsko - konstatuje B. Pitronová jako příčiny migrace nedostatek pracovních příležitostí v Haliči a naopak nedostatek pracovních sil a relativně dobré výdělky na Ostravsku.

Rozbor příčin ani motivů emigrace nepřináší kupodivu ani dosti obšírná práce Kutnarova o počátcích emigrace z Čech v 50. letech 19. století. Autor jen v jedné z kapitol určuje teritoriální oblasti vystěhovalectví a sociální příslušnost a hospodářskou situaci emigrantů. V podstatě předpokládá, že emigrace měla hospodářské důvody, blíže je však nerozebírá.

Jen v jedné větě prohlašuje Z. Bičík, že především ekonomické důvody vedly venkovany k emigraci do USA v 50. letech 19. století. ⁹⁾

J. Langer konstatuje, že v emigrační oblasti Karpat a Beskyd neexistovaly možnosti nezemědělské obživy a že v nich

bylo rolnictvo silně proletarizováno.¹⁰⁾ S tím poněkud kontrastuje článek Gaurův o Beskydech.¹¹⁾ I zde tedy jde o emigraci pro nedostatek zdrojů obživy, nebo to autor snad alespoň předpokládá, aniž by ovšem uvažoval o stupni tohoto nedostatku, časových fázích a dalších podmínkách.

P. Horská se při studiu urbanizace českých zemí zabývala obecně i příčinami migrací do měst a pracovních migrací. Za hlavní příčinu pokládá ekonomické diference mezi oblastmi, které působily na životní úroveň obyvatelstva.¹²⁾

E. Barborová pokládá za příčiny vystěhovalectví z jižních Čech ve druhé polovině 19. století nedostatek dobré půdy, "malou možnost uplatnění řemesla" a nedostatek kapitálu. K vystěhovalectví sváděl prý i písemný styk s emigranty. To je však "příčina" z jiné sféry a mezi "čisté" příčiny nepatří. Od 50. až do 80. let prý přes polovinu vystěhovalců tvořili domkáři a nádeníci, kteří se podle autorky vystěhovali proto, že se "nemohli uživit" a za mořem hledali dostatek půdy. Šlo tedy hlavně o emigraci do USA.¹³⁾ V solidně zpracované a dokumentované studii uvádí autorka řadu zajímavých informací. Cituje některé dokumenty, ukazující, že v některých případech šlo skutečně o emigraci z bídy (emigrant nebyl schopen si zajistit dostatečnou obživu v rámci životního minima). I ve Vídni si prý nádeníci nebo řemeslničtí pomocníci z Vltavotýnska vydělali jen "málo". Autorka však nemluví o jejich potřebách a nárocích, tj. míře toho, co bylo "málo". Nádeníci, kteří zůstali doma, se prý v této době "nuzně vyžívali" a kraj byl přeplněn řemeslníky. (Je pravděpodobné, že šlo o venkovské fušery bez živnostenského oprávnění, obvykle domkáře, kteří si vedle nádeničení vydělávali i "řemeslem"). Zřejmě z obecných tvrzení je převzato, že řemeslo bylo ve výše uvedené době v krizi pro konkurenci tovární výroby a pro nedostatek odbytu ze strany chudnoucího obyvatelstva. Příčinou emigrace byla tedy podle autorky "nouze", kterou nedefinuje.

Na přechodu ke skupině pramenné literatury je aspoň z hlediska mého tématu práce J. Hoffmannové, jejíž autorka ci-

tuje názory současníků na příčiny emigrace do USA od začátku poslední čtvrtiny 19. století do konce 1. čtvrtiny 20. století.¹⁴⁾ Jde o J. Fořta, J. Hejreta, J.A. Salabu-Vojana, A. Pimpra, J. Humpalovou-Zemanovou a T. Čapka, vesměs českoamerické menšinové pracovníky, žurnalisty, vystěhovalcké úředníky apod. Fořt pokládá za "příčiny emigrace" bídu ("přeplněné a zbědované chatky"), ale i obratnou agitaci. Pimper, vystěhovalcký úředník, tvrdí, že emigranti jsou element nespokojený s dosavadními příjmy, tudíž lidé, "v nichž se ozývá více sebevědomí a touhy po uhájení lepší existence". Jen málo lidí odchází podle něj do ciziny ze zvědavosti a touhy po exotice. Zde už tedy nehraje roli jen "bída", ale relace životní úrovně a současně snaha po zlepšení vlastního postavení. Vojan pokládá za příčinu migrací hospodářské důvody, zároveň však konstatuje, že na příklad z Irska do USA se emigruje v letech špatné úrody v Irsku, ale na druhé straně se do USA emigruje v době, kdy tam je velká poptávka po pracovních silách. Tyto dvě příčiny (nebo spíš výsledky kombinace motivů) jsou v podstatě odlišné. Vojan kromě toho konstatuje, že do USA neodcházejí "méněcenné živly". Vystěhovalci museli mít mimo jiné určitě finanční prostředky.

Typickým glosátorem emigrace z doby těsně na začátku 20. století je J. Hejret.¹⁵⁾ Hned v úvodu brožurky vyhlašuje své stanovisko tvrzením, že "malému národu nemůže být lhostejno", že mu ubývá nezdравějších sil, které nemohou doma najít "potřebné výživy". Český člověk podle něj prchá do ciziny "za chlebem". Dále však tvrdí, že "jde o kousek chleba, o lepší život vůbec", a o "panem et circenses". Zde se tedy znovu objevují dva do jisté míry odlišné motivy. O emigraci "chudších vrstev" z jižních Čech do USA v 50. letech tvrdí, že měla za účel rychlé zbohatnutí. Autor podotýká, že bohatší člověk je "spokojen na svém a nechce se vydat nebezpečí neznáma". Dále Hejret píše, že "lid" jde "za výdělkem, za prací" a stahuje se kolem měst průmyslových; horníci jdou tam, kde jim kynou lepší platy (v Porýní a pod.). Dělení zemědělských usedlostí podle něj mělo často za následek ve druhé generaci úpadek

Podobně současník migrací V. Holec píše, že vesničtí obyvatelé byli hnáni nouzí nebo leskem vysokých mezd a táhli do měst, aby si tam pilnou prací a spořivostí pořídili menší kapitál, aby se pak pokud možno vrátili zpátky na vesnici. "Pracovat a šetřit bylo jim ... cílem. V penězích ... se viděla jediná spása a blaho".¹⁶⁾ Holec zažil zejména imigraci do severních Čech v 70. letech 19. století, již se tato vzpomínka týká.¹⁷⁾

Poměrně dost pozornosti věnovali problémům emigrace beletristé, pišící o českém venkově ke konci 19. století, zejména J. Š. Baar a K. Klostermann. Dost typická je Baarova povídka Pro kravičku, v níž je při dočasné emigraci rozhodující jak zlepšení obživy, tak určité zvýšení prestiže. Jde zřejmě o touhu po relativním zbohatnutí, ne o zajištění nejnужnější obživy. Klostermann v románě V ráji šumavském líčí poměry na Šumavě po velké vichřici v roce 1870, kdy do oblasti začíná dočasně rychle pronikat kapitalistické podnikání a mění se nejen sociální vztahy, ale i hodnoty a životní cíle.¹⁸⁾ Zvýšení bohatství nebo jeho získání bylo velmi žádoucí a prostředkem k němu byla mj. i dočasná emigrace do oblasti vyšších výdělků. Možnost výdělků, která se ukázala, vyvolávala zvýšení potřeb. Problematice migrací se věnoval i F. Sokol-Tůma.

Z historickodemografických prací se příčinami nebo motivy migrací zabývají jen některé, a to jen na okraji problematiky. M. Myška v jednom ze svých nejstarších článků, věnovaných této problematice upozorňuje na známý fakt, že evropské pracovní migrace probíhaly od východu k západu, zatímco industrializace se šířila opačně.¹⁹⁾ V industrializovaných oblastech byla podle autora větší poptávka po pracovních silách, což bylo příčinou vyšších mezd v těchto oblastech. Ve své další práci Myška jako příčiny emigrace z Haliče vypočítává relativní přelidnění, nízké výnosy v zemědělství v důsledku drobení usedlostí a nedostatek pracovních příležitostí mimo zemědělství.²⁰⁾ V další studii pokládá za pravděpodobné příčiny emigrace obyvatelstva z Opavského Slezska do Ostravy

přelidnění průmyslových center a vyšší životní náklady ve slezských městech.²¹⁾

V podstatě tedy Myška pokládá za hlavní příčiny emigrace jednak přelidnění emigračních oblastí, jednak možnost získání vyššího příjmu v oblastech imigrace.

L. Dokoupil vychází v jedné ze svých studií z předpokladu, že k emigraci je nutné přelidnění emigrační oblasti.²²⁾

L. Dokoupil s B. Pitronovou konstatují ve své studii z doby počátků industrializace Ostravska, že šlo zejména o migraci z vesnic do města. Hlavním emigračním oborem bylo zemědělství, teprve na druhém místě byli mezi migranty městští řemeslníci.²³⁾

B. Pitronová ve své další studii uzavírá, že pomalý populační vývoj Ostravska v přeprůmyslovém období vedl k nutnosti hledat pracovní síly mimo jádro oblasti.²⁴⁾ Iniciativa tedy vycházela vlastně z imigračního území, což znamená, že příčinou emigrace nemuselo být pouze přelidnění emigračních oblastí, ale i snaha jejich obyvatelstva o zlepšení svého materiálního postavení.

M. Drápal v práci o Rosicku-Oslavansku poznamenává, že na začátku 19. století (1800-1820) tvořili první vlnu imigrantů do hornických obcí "domkáři a chudší lidé".²⁵⁾

K těmto novějším historickým pracím, týkajícím se nebo dotýkajícím se vnitřních migrací, je možno přičíst statistické a demografické studie o vnitřní migraci, vzniklé na začátku 20. století a v období 1. republiky.

Cenné a využívané práce Mildschuhova a Auerhanova jsou bohužel jen faktografické a příčinami nebo motivy migrací se nezabývají.²⁶⁾ Nepatrné zmínky o příčinách migrací obsahuje práce Z. Lepaře.²⁷⁾ Autor pouze upozorňuje na úpadek domácí výroby (plátenictví, tkalcovství) a sklářství, který může vést k emigraci. Poznamenává, že rolnické okresy jsou po roce 1880 "v úpadku" na rozdíl zejména od okresů uhelného dolování. Rauchberg poznamenává, že typické pro industrializaci českých zemí je stěhování dálkové, které je průvodním jevem přeměny

agrární země v průmyslovou. Za příčiny stěhování do průmyslových oblastí pokládá zejména vyšší mzdy v nich, ale i příčiny kulturní, snahu odejít z dosavadního bydliště a řadu dalších, definovatelných vcelku jako příčiny sociální.²⁸⁾

Dost hojně, i když ne soustavně, se zabývá příčinami migrací J. Pohl.²⁹⁾ Poznamenává nejdříve, že snadná komunikace "otevřít svět" a jako motivy emigrace (zejména z vesnice) pak uvádí motivy "hospodářské", ale i "psychické", touhu "jít za lepším", což se podle něj týká i stěhování do průmyslových středisek. Pohl vypočítává pak rozlohu půdy, která stačí ještě v různých přírodních podmínkách zemědělské rodině zajistit obživu a konstruuje tak jeden z objektivních ukazatelů. Upozorňuje na zánik domácí výroby v horských a zaoštalých zemědělských oblastech a její "absorbování" velkopřůmyslem, které s sebou vzápětí nese odliv přebytečných sil.

J. Korčák konstatuje, že stěhování obyvatelstva směřuje "za lepšími životními podmínkami...". Stěhování je vyvoláno relativním přelidněním, které nastává, "když území neskýtá svému obyvatelstvu dosti zaměstnání a výdělku přiměřeného nárokům dříve již dosažené životní míry. Takovým sociálním přelidněním trpí u nás hlavně oblasti převážně zemědělské, neboť rolnictví skýtá obživu poměrně menšímu počtu obyvatel, nežli odvětví průmyslová". Tato konstatování, které Korčák převzal od českého národohospodáře J. Grubera, uplatňuje zejména pro poslední čtvrtinu 19. století a století dvacáté, i když sám působnost těchto vztahů časově přesně nevynechává. V dalším textu Korčák znovu poznamenává, že obyvatelstvo se stěhuje podle toho, "kde je lepší živobytí".³⁰⁾ Dále však vyjmenovává vedle vyšších výdělkových možností ve městě i příčiny, označované jako sociální, zejména pohodlí a zábavu.

Z historické literatury, která není přímo věnována historické demografii nebo studiu vývoje sociálních struktur, se vedle přehledu čs. dějin ze 60. let zabývají problémy vnitřní migrace poněkud obšírněji jen práce Měchýřovy. Ani pro něj však není migrace středem zájmu a úsudky o příčinách a směrech

migrací a skladbě migrantů provádí víceméně intuitivně na základě studia pramenné literatury. V knize o počátcích dělnického hnutí v severních Čechách poznamenává, že v uhelném revíru rostla od 60. let 19. století potřeba pracovních sil a hornictví se stávalo hlavním zaměstnáním dosavadních domácích dělníků z Krušnohoří a zemědělci. Autor zdůrazňuje poměrně dobré výdělky na dolech, které imigranty lákaly.

Na to věcně navazuje několik zmínek v Roubíčkově článku o zemědělském dělnictvu na Kladensku. Podle zprávy ze začátku 70. let byl nedostatek čeledi a dělnictva na tamních velkostatkách způsoben odchodem těchto lidí do průmyslu a dolů na Kladensku a na stavbu Buštěhradské dráhy, kde byly lepší pracovní podmínky a vyšší mzdy.³¹⁾

Historické studium migrací trpí, jak ukázal rozbor literatury, zejména potížemi heuristického rázu, především nedostatkem vhodného pramenného materiálu, ať jde o vlastní výpovědi migrantů, nebo zprostředkované informace. Mimo jiné proto je velká většina prací, a to i starších statistických a demografických, zaměřena na konstatování faktů a měření jevů, ale poměrně málo na podrobnou analýzu příčin migrací. Určitou úlohu - alespoň v naší statistice a demografii - patrně hrálo i to, že situace se poměrně rychle měnila a výzkum, omezený na několik málo osob, pro něž navíc nebyl hlavním zaměstnáním, se za ní opožďoval. Teprve v průběhu 2. a 3. čtvrtiny 20. století nabylo zkoumání motivů a příčin migrací - ovšem soudobých - exaktního charakteru a stalo se námětem bádání mnoha pracovníků. Přesto však se zatím došlo jen k dílčím studiím o jednotlivých problémech, zatímco ucelená teorie je ve stádiu pokusů, ještě poměrně málo dokonalých.

Rozbor historických pramenů zřetelně ukázal, že k přímému studiu motivů migrací z výpovědí účastníků a současníků je u nás nedostatek materiálu a že bude třeba vypracovat nepřímé metody, dedukující z výsledků a průběhu procesů příčiny a motivy jednání účastníků. Jen tak bude zřejmě možné získat přesnější výsledky, přesahující rámec dosavadních mínění.

P o z n á m k y

- 1) B. Šindelář, Kořeny a povaha českého vystěhovalectví za kapitalismu (in: Začiatky českej a slovenskej emigrácie do USA. Bratislava 1970, str. 13-48).
- 2) V.I. Lenin, Spisy, sv. XIX, str. 452 ad. (Praha 1957).
- 3) Tamtéž, sv. XXII, str. 305.
- 4) Přehled československých dějin (Praha 1960), díl II/1, str. 590.
- 5) Tamtéž, díl II/2, str. 917.
- 6) J. Hanzlík, Začiatky vystěhovalectva ze Slovenska do USA a jeho priebeh až do roku 1918, jeho príčiny a následky (ve sborníku uvedeném v pozn. 1, str. 49-96).
- 7) B. Pitronová, Migrace a populační vývoj českých zemí v období kapitalismu (do vzniku samostatného Československa) (Slezský sborník 1975, str. 12-20).
- 8) V. Mastný, Statistika vystěhovalectví českého proletariátu do Spojených států. (Demografie 1962, str. 204-211).
- 9) B. Pitronová, Haličské migrace na Ostravsko (Opava 1979, interní tisk Slezského ústavu ČSAV). F. Kutnar, Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu (Praha 1964, Rozpravy ČSAV, řada SU, ročník 74, sešit 15). Z. Bičák, Vystěhovalectví z Chocenska a východních Čech do Ameriky v letech 1850-1855. (in: Listy Orlického muzea 1966, str. 67-76).
- 10) J. Langer, Slovanská imigrace v USA koncem 19. století (Slovanský přehled 1966, str. 14-19).
- 11) K. Gaura, Doplnková zaměstnání a životní úroveň Jablukovska ve druhé polovině 19. století (Slezský sborník 1974, str. 45-54).
- 12) P. Horská, Urbanizace v českých zemích v letech 1897-1914 (Československý časopis historický 1979, str. 704-729).
- 13) E. Barborová, Vystěhovalectví obyvatelstva na Vltavotýnsku v letech 1850-1914 (in: Jihočeský sborník historický XXXVII, 1968, str. 98-108).
- 14) J. Hoffmannová, Vystěhovalectví z Polné do Severní Ameriky ve druhé polovině XIX. století (Havlíčkův Brod 1969).
- 15) J. Hejret, Vystěhovalecká otázka (Praha 1909).
- 16) V. Holec, Lebensgang eines deutsch-tschechischen Handarbeiters (Jena 1909).
- 17) Citováno podle J. Měchýř, První generace (Ústí nad Labem 1973), str. 80-81.
- 18) K. Klostermann, V ráji šumavském (Praha 1969).
- 19) M. Myška, Geneze a vnitřní struktura dělnické třídy v uhelném průmyslu Moravské Ostravy (1828-1879) (in: Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti, Ostrava 1966, str. 47-76), str. 68-69.
- 20) M. Myška, Migranti z Haliče a jejich podíl na vytváření dělnické třídy v uhelném průmyslu Moravské Ostravy v druhé polovině 19. století (in: Ostrava 4, Ostrava 1967, str. 147-181), str. 162-163.
- 21) M. Myška, Historickodemografická charakteristika západní části ostravské průmyslové oblasti na konci 19. století (in: Ostrava 5, Ostrava 1969, str. 81-112), str. 95 ad.
- 22) L. Dokoupil, Změny v demografickém vývoji Moravské Ostravy za průmyslové revoluce (in: Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti, Ostrava 1966, str. 5-46), str. 23.
- 23) L. Dokoupil, B. Pitronová, Počátky industrializace ostravské průmyslové oblasti a její vliv na demografický vývoj (in: Geneze průmyslových oblastí. Vznik a vývoj ostravské průmyslové oblasti, Ostrava, Katovice, Opava 1967, str. 197-235), str. 221 ad.

Věra Helešicová ;
Pavla Horská ;

K OTÁZCE STRUKTURY MĚSTSKÉ DOMÁCNOSTI NA POČÁTKU 20. STOLETÍ

V nedávno vydaném zpracování výsledků sčítání lidu, domů a bytů České socialistické republiky v roce 1980¹⁾ je pokládán za nejcharakterističtější jev ve vývoji domácností v období 1970-1980 vysoký přírůstek jejich počtu, a to hlavně domácností jednočlenných. Změny ve věkovém složení obyvatelstva, nadúmrtnost mužů stoupající úměrně s věkem a pokračování růstu rozvodovosti převážily nad vlivem přírůstku dvoudětných rodin, takže došlo ve srovnání s výsledky sčítání z roku 1970 ke snížení průměrného počtu členů domácnosti. Zpracovatelé výsledků sčítání obyvatelstva ČSR z roku 1980 považují atomizaci rodinných domácností z hlediska bydlení a hospodaření za objektivně trvalou tendenci, s níž je nutno počítat i do budoucnosti, tím spíše, že se očekává také zvyšování nároků na osamostatnění od rodiny, v níž se narodili, u ekonomicky nezávislých svobodných mladých lidí.

Sociologové, kteří se zabývají výzkumem současné rodiny, se však domnívají, že vztah rodiny a domácnosti nelze charakterizovat pouze na základě rozboru demografické statistiky. Například Ivo Možný²⁾ předpokládá vazby mezi domácnostmi různého typu, nezachytitelné demografickou statistikou. Podle

jeho názoru vznikají nestálostí současného manželství různá torza rodin, která bez ohledu na vymezené hranice cenzových domácností vytvářejí "velké rodiny" fungující jako podpůrný a ochranný systém pro děti a osamělé jedince postižené rozpadem rodiny. Pokud existují i dnes vícegenerační rodiny tvořící fakticky jedinou domácnost, složenou často z několika domácností cenzových, jsou podle Možného vlivem pomalejšího střídání generací větší, nežli bývaly v minulosti.

Jenomže co vlastně víme o sociálním a demografickém vývoji rodiny v českých zemích v minulosti? Jak známo, rodina tzv. předstatistického období, tedy rodina před polovinou 19. století, byla již častěji předmětem zájmu historicko-demografických studií, zejména těch, které čerpaly z různých seznamů obyvatelstva z období násilné rekatolizace českých zemí. Pokud jsou seznamy z té doby řazeny podle hlav rodin, poskytují cenné údaje o vztahu rodiny a domácnosti, o počtu a postavení závislých osob žijících společně v rodinných domácnostech poddanských či měšťanských apod. Pro statistické období však existuje jen jediný pramen, ohceme-li zjistit konkrétní číselné údaje, a to sčítací operáty ze sčítání obyvatelstva, domů a bytů zhruba od druhé poloviny 19. století a na základě těchto operátů zpracovaná pramenná díla rakouské a po roce 1918 československé statistiky. I když ve většině sčítání je sledována jednotka pro rodinné i nerodinné domácnosti, tzv. bytová strana, která je v zásadě srovnatelná s údaji dnešních sčítání obyvatelstva o bytových domácnostech, přece různými hledisky zpracování v pramenných dílech z let 1869 - 1930 je v některých případech obtížné poznat jednoznačně dlouhodobý vývojový trend ve velikosti a struktuře rodinných domácností před druhou světovou válkou.

Na podobné potíže narážejí patrně demografové i historikové v jiných zemích a proto se v poslední době objevují stále častěji studie využívající sčítacích operátů k mikroanalytickým sondám. Tyto sondy mají ve srovnání s pracemi vzniklými

na základě využití statistických centrálně zpracovaných publikací ještě výhodu v tom, že mohou pro vybraný vzorek obyvatelstva zahrnout do svého výzkumu i údaje o věkových skupinách, zaměstnání, původu aj. osob tvořících rodinnou domácnost, které zpravidla pramenná díla ústředních statistik pro jednotlivé obce neposkytují.

Když v roce 1981 Harevenová s Tillyovou ukončily výzkum o postavení žen ve dvou významných textilních centrech - v americkém Manchesteru a francouzském Roubaix - na počátku 20. století, napsaly studii o vztahu samostatně činných žen a rodiny, v níž došly k závěru, že význam rodinné domácnosti neustupuje do pozadí ani v případě žen svobodných, rozvedených či ovdovělých, které na počátku 20. století vesměs žijí v rodině jako dcery, příbuzné či podnájemnice - i když jsou samostatně výdělečně činné.³⁾ Ke své studii užily jmenované badatelky sčítacích operátů ze sčítání obyvatelstva 1900 v Manchesteru a 1906 v Roubaix. Nezpracovaly však všechny pro obě města, nýbrž zvolily si vzorek asi 580 rodin v Manchesteru a přes 3.000 v Roubaix. Zabývaly se strukturou domácností těchto rodin a zkoumaly postavení jak žen, tak mužů. Vznikla tak zajímavá srovnávací studie, která ukazuje že postavení člena rodinné domácnosti v průmyslovém městě na počátku 20. století se značně liší v různých obdobích jeho životního cyklu.

V Manchesteru i v Roubaix zůstávalo více žen nežli mužů po třicátém roce věku v domácnosti rodičů. Samostatné osoby, muži i ženy, které měly vlastní domácnost, patřily většinou k postprodukčním věkovým skupinám. Více žen nežli mužů žilo ve společné domácnosti s příbuznými. Vlastní samostatnou domácnost měl jen nepatrný počet žen mladších padesáti let, a to v obou jmenovaných textilních centrech. Ženy, které se narodily ve městě, zůstávaly v rodinách, i když místo provdání se začaly samostatně živit prací v textilních továrnách. Ženy, které se do města přistěhovaly za prací, žily v Manchesteru nejčastěji jako podnájemnice v rodinách, a to ve všech

věkových skupinách rovnoměrně. Naproti tomu imigrantky v Roubaix žily většinou v rodinách jako služebné, avšak pouze do věku přibližně dvacetipěti let, později buď odešly nebo se provdaly, protože samostatných podnájemnic bylo v Roubaix málo. Vazba na rodinu - vlastní či cizí - byla pravděpodobně na počátku 20. století údělem převážné části ženské populace i v nejprůmyslovějších zemích.

Jak tomu bylo v českých zemích? Z pramenných děl rakouské a později československé statistiky lze zjistit, kolik osob připadalo na jednu bytovou stranu v českých zemích, a to diferencovaně podle velikosti obce, před sto lety v roce 1880 a pak ve všech následujících sčítáních až do roku 1930, kdy bylo naposledy provedeno sčítání ve vývojové etapě českých zemí ukončené druhou světovou válkou a vznikem socialistického státu krátce po ní. Poválečná československá statistika obyvatelstva zobrazuje pak už jeho vývoj v nových ekonomických a politických podmínkách. Tato okolnost je důležitá zejména pro změny ve struktuře rodinných domácností, z nichž prakticky po druhé světové válce vymizeli všichni členové žijící společně s rodinou jako služebnictvo, řemeslničtí učnové a jiní zaměstnanci, placené společnice, ošetřovatelky apod. Zatímco však otázce průměrného počtu obyvatel připadajících na jednu bytovou stranu v českých zemích na přelomu 19. a 20. století byla již věnována pozornost, ⁴⁾ neexistují dosud mikroanalytické sondy na základě sčítacích operátů, které by rozbořením struktury rodinných domácností pomohly hledat odpověď nejen na dotazy o kvantitativní stránce vývoje rodiny, nýbrž i o kvalitativních vztazích jako je věk, zaměstnání a původ jednotlivých jejích členů.

Sčítacích operátů z druhé poloviny 19. a počátku 20. století jako důležitého pramene užívala řada demografů, historiků, etnografů apod. Pracovní skupina pro historickou demografii při AS MV ČSR se v poslední době zabývá pořízením evidence sčítacích operátů v našich archívech ze všech sčítání obyvatelstva do roku 1930. Vzhledem k mimořádnému bohatství údajů

o obyvatelstvu shromažďovaných při sčítání 1930 a také s ohledem na to, že sčítací operáty 1930 jsou centrálně uloženy v pražském SÚA a je tedy možné vybrat si z nich požadovaný vzorek, rozhodly jsme se pro pokus o srovnání struktury městské rodiny na počátku 20. století ve dvou jmenovaných textilních centrech ve Francii a v USA se situací rodin středoevropských excerpovat sčítací operáty prvních pěti sčítacích obvodů města Liberce, zahrnujících zhruba obvod vnitřního města, v roce 1930. Volbu Liberce odůvodňujeme tím, že jde o významné a dlouholeté centrum textilního průmyslu, které prošlo podobným sociálním i ekonomickým vývojem jako Roubaix i Manchester, avšak které ve 20. letech 20. století je, podobně jako obě jmenovaná města na počátku 20. století, již nepochybně na vrcholném bodem svého rozvoje po stránce průmyslové i sociální. Nicméně má stále ještě - jako Manchester v USA i Roubaix ve Francii - významné závody textilního průmyslu, mnoho dělnických rodin a mnoho žen zaměstnaných v textilní výrobě. S touto socio-profesní situací souvisí i rozvětvená síť služeb řemesel, obchodu, svobodných povolání apod.

Sčítání lidu proběhlo na celém území Československé republiky na základě vládního nařízení ze dne 26. června 1930 č. 86 Sb.z. a n. Toto druhé sčítání v samostatné republice bylo prováděno po důkladné přípravě a mělo zachytit všechny osoby přítomné z 1. na 2. prosince 1930 na území republiky. Pro naši sondu je důležitým fakt, že v oddílu B sčítacích operátů jsou uváděny i osoby, které z jakýchkoliv důvodů nebyly v době sčítání přítomny v místě bydliště - sčítací archy tedy poskytují úplné údaje o velikosti rodiny a jejím složení. Zaznamenávají příjmení a jméno obyvatele, poměr k přednostovi domácnosti, resp. majiteli bytu, pohlaví, data narození, rodinný stav (svobodný, ženatý, rozvedený, ovdovělý, rozloučený, u dětí do 14 let v případě sirotků bylo uvedeno, zda se jedná o úplného sirotka nebo sirotka po otci či po matce, nebo o dítě osvojené či v péči rodiny), datum posledního

sňatku nebo rozvodu, rozluky či ovdovění, u žen též počet živě narozených dětí z posledního manželství i v případě, že děti již nežijí.

Sčítací operát uváděl rodiště (rodnou obec, soudní okres a zemi), v případě přestěhování datum posledního stěhování a jméno obce, soudního okresu a země posledního bydliště před stěhováním, státní příslušnost, u československých občanů též domovskou příslušnost (obec, soudní okres a zemi), národnost, náboženské vyznání a znalost čtení a psaní.

V oddílu povolání měl sčítaný uvést druh povolání, postavení v povolání a bližší označení a adresu závodu, kde pracoval. Ve speciální rubrice se zjišťovaly i tělesné vady obyvatelstva. Sčítaný byl dotazován, zda je v místě přítomen trvale či dočasně. V případě dočasného pobytu se uvádělo řádné trvalé bydliště.

Sčítání obyvatelstva prováděli sčítací komisaři a revizoři, jmenovaní příslušným okresním úřadem. Sčítací archy měli vyplňovat majitelé bytů, kteří také sčítací archy podepisovali a ručili za správnost údajů. V případě neschopnosti vyplnit arch - zejména v důsledku stáří - vyplňoval je sčítací komisař. Ze sčítacích archů se sestavovaly domovní archy, z kterých sčítací revizoři sestavovali obecní přehledy a zaslali je na příslušný soudní okres. Zde byly sumarizovány výsledky z obcí a zaslány na ústřední úřady. Zároveň se soupisem obyvatel se prováděl i soupis bytů. Sčítací archy bytů se však nedochovaly.

Výsledky sčítání lidu a bytů zpracovával Státní úřad statistický a uveřejňoval je ve svých publikacích. Sčítací operáty sčítání 1930 z Čech a Moravy jsou uloženy ve Státním ústředním archivu v Praze, pro oblast Slovenska ve Státním ústředním archivu SSR v Bratislavě.

Vnitřní část Liberce, kterou jsme vybraly pro srovnávací sondu, zahrnuje prvních pět libereckých sčítacích obvodů (I - V), tj. část Staroměstského náměstí, Železnou ulici, Luční ulici, Polní ulici, ulici Na hradbách, Rybářskou ulici,

Větrnou ulici, Světlou stezku, část Frýdlantské ulice, Novoměstské náměstí, Knappenberg (Tovaryšský vrch), Sluneční ulici (Kleine Sonnengasse) a Malé náměstí, dále Mariánskou ulici a Chrastavskou ulici, vesměs podle místních názvů platných v roce 1930.

V uvedených pěti libereckých sčítacích obvodech žilo v době sčítání 905 rodin s 2.800 členy (1.284 mužů a 1.516 žen), z nichž pouze 14 rodin ohlásilo oddělenou domácnost od domácnosti majitele bytu. Ve všech ostatních případech se jednalo o bytové domácnosti, v nichž majitel bytu byl zároveň i jedinou hlavou rodiny.

Sociální složení obyvatelstva ve zvolené části města bylo pestré. Vedle několika málo příslušníků svobodných povolání, kteří bydleli v blízkosti svých ordinací a kanceláří ve středu města, hostinských, hoteliérů či kavárníků bydlících spolu s částí personálu v domě svého podniku, žili zde drobní řemeslníci se svými rodinami - krejčí, švadleny, obuvníci, klempíři, pokrývači, zedníci, řezníci, hokynáři i majitelé větších obchodů apod. Bylo zde však i dost pensistů, majitelů domů a státních zaměstnanců pošty a dráhy, bydleli zde učitelé a profesori středních škol a také přesporní studenti těchto škol v podnájmech. Z úředníků bylo nejvíce zaměstnanců soukromých obchodních firem a bank a také obchodních cestujících. Nejpočetněji zastoupenou společenskou vrstvou však i zde v blízkém okolí středu města byli dělníci a dělnice z okolních textilních továren, pomalu tehdy již zachvacovaných příznaky hospodářské krize. U některých byly ve sčítacích operátech místo údaje o zaměstnání poznámky, že t.č. jsou bez práce. V chudých bytech starých domů bydlelo i několik almužníků. Ve vybraných sčítacích obvodech se nalézaly i městský chudobinec a chorobinec, avšak jejich obyvatelé nebyli při naší sondě bráni v úvahu, protože žili mimo rodiny.

Anonymní excerpce sčítacích operátů byly získány údaje o počtu a postavení jednotlivých členů domácností ve sčíta-

oích obvodech I - V města Liberce v roce 1930. Vznikl tím materiál vhodný pro srovnání jak s dnešními tendencemi ve vývoji domácností, tak i pro srovnávání soudobá s podobnými výzkumy v zahraničí. Proto byly i údaje o věku ve vztahu k postavení v rodině zpracovány pomocí grafů pořízených na stolním počítači Hewlett-Packard HP 9845 S. Srovnáme-li tyto grafy s podobnými pořízenými Harevenovou a Tillyovou pro Manchester 1900 a Roubaix 1906, setkáme se až s překvapující shodou ve výši podílů jednotlivých členů domácností podle věkových skupin na celkovém počtu osob zastoupených ve skupině, která ostatně je patrná i ze srovnání zastoupení mužů a žen ve všech třech textilních centrech v jednotlivých funkcích v domácnosti.

Struktura obyvatelstva staršího 15 let podle postavení v bytové domácnosti

Postavení v rodině	Manchester 1900		Roubaix 1906		Liberec 1930	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
Hlava rodiny	52,2	8,5	58,0	8,4	55,7	14,7
Dítě	21,3	24,8	24,0	22,5	22,7	19,0
Manželka	-	40,2	-	50,0	-	41,1
Příbuzní	7,2	8,9	4,8	6,2	2,6	5,2
Jednočl. domácnost	1,0	0,5	7,8	4,5	1,5	6,8
Sloužící	0,3	3,1	0,3	4,3	-	5,3
Zaměstnanec	-	-	2,3	2,8	2,0	1,6
Podnájemník	17,5	13,8	2,7	1,2	15,3	5,8

Příloha č. 1

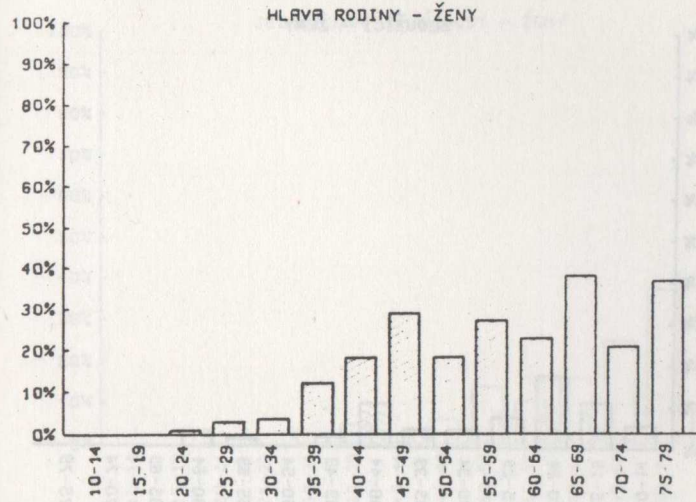
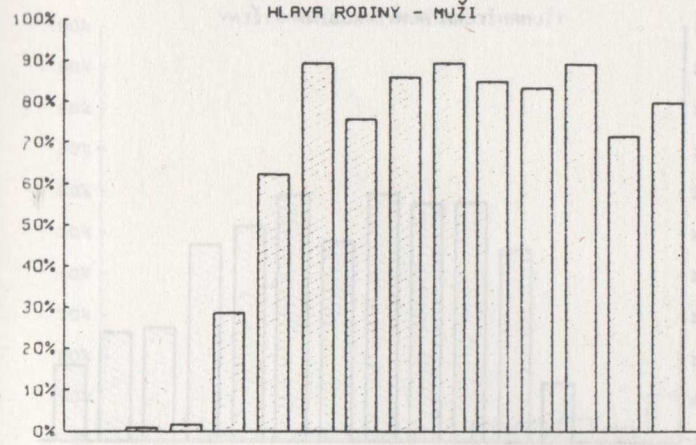
Struktura rodinných domácností v I.-V. sčítacím obvodu Liberce v roce 1930 - muži

Věková skupina	Počet mužů	Ze 100 mužů dané věkové skupiny mělo postavení v rodině jako					
		hlava rodiny	hlava jednočl. rodiny	syn, zet, vnuk	příbuzný	zaměstnanec	podnájemník
0-4	55	-	-	98,1	1,8	-	-
5-9	91	-	-	100,0	-	-	-
10-14	47	-	-	95,7	4,2	-	-
15-19	128	0,7	-	68,7	3,1	3,9	23,4
20-24	118	1,6	0,8	54,2	4,2	11,0	27,9
25-29	145	28,9	-	40,6	2,7	1,3	26,2
30-34	130	62,3	1,5	16,9	1,5	-	17,6
35-39	94	89,3	-	3,1	-	-	7,4
40-44	79	75,9	1,2	5,0	-	1,2	16,4
45-49	95	86,3	-	6,3	-	-	7,3
50-54	77	89,6	3,8	2,5	-	-	3,8
55-59	75	85,3	4,0	-	-	1,3	6,6
60-64	61	83,6	4,9	-	-	-	9,8
65-69	38	89,4	2,6	-	-	-	2,6
70-74	28	71,4	10,7	-	-	-	-
75-79	15	80,0	-	-	-	-	-
80 +	8	75,0	-	-	-	-	6,6
					25,0		-

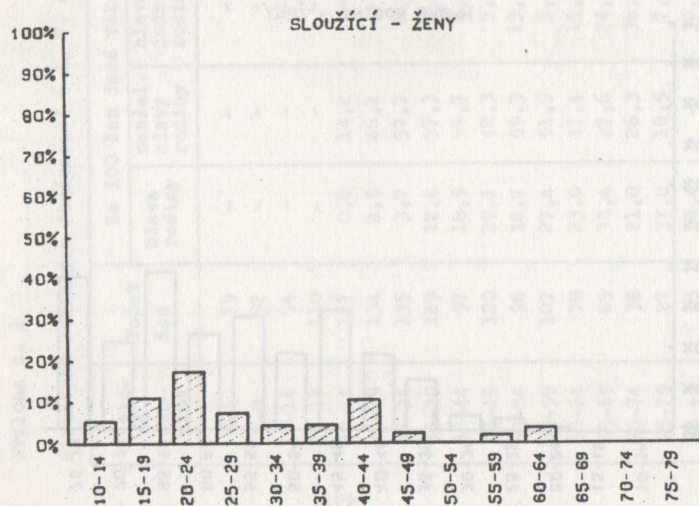
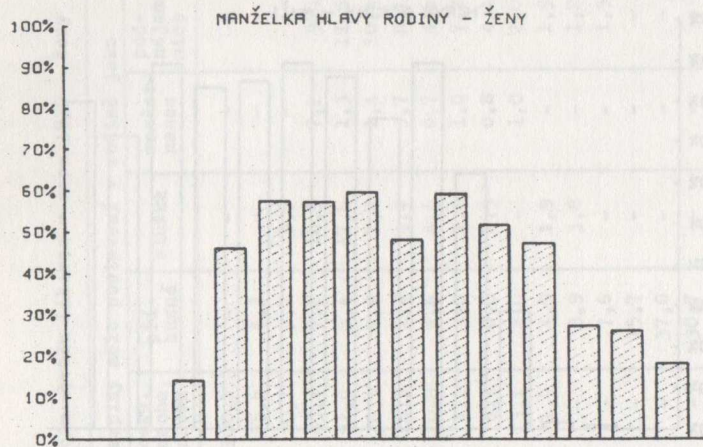
Struktura rodinných domácností v I.-V. sčítacím obvodu Liberce v roce 1930 - ženy

Věková skupina	Počet žen	Ze 100 žen dané věkové skupiny mělo postavení v rodině jako					pří- buzná	služka	zaměst- nanec	pod- nájem- nice
		hlava rodiny	manžel hlavy rodiny	hlava jediné rodiny	doce- ra, snacha, vnučka	pří- buzná				
0-4	79	-	-	-	100,0	-	-	-	-	-
5-9	92	-	-	-	95,6	4,3	-	-	-	-
10-14	54	-	-	-	90,7	3,7	5,5	-	-	-
15-19	110	-	-	-	65,4	7,2	10,9	7,2	-	9,0
20-24	147	0,6	14,2	-	51,0	3,4	17,6	1,3	1,3	11,5
25-29	134	2,9	46,2	-	28,3	2,9	7,4	1,4	1,4	10,4
30-34	135	3,7	57,7	-	18,5	1,4	4,4	3,7	0,7	8,1
35-39	129	12,4	57,3	2,2	10,8	4,6	4,6	0,7	0,7	4,6
40-44	97	18,5	59,7	2,0	7,2	3,0	1,0	1,0	1,0	7,2
45-49	120	29,1	48,3	5,8	8,3	0,8	2,5	0,8	0,8	4,1
50-54	96	18,7	59,3	13,5	3,1	2,0	-	1,0	1,0	2,0
55-59	102	27,4	51,9	9,8	1,9	4,9	1,9	-	-	1,9
60-64	78	23,0	47,4	15,3	-	8,9	3,8	-	-	1,2
65-69	65	38,4	27,6	24,6	-	7,6	-	-	-	1,5
70-74	38	21,0	26,3	36,8	-	15,7	-	-	-	-
75-79	27	37,0	18,5	7,4	-	37,0	-	-	-	-
80 +	13	38,4	-	30,7	-	30,7	-	-	-	-

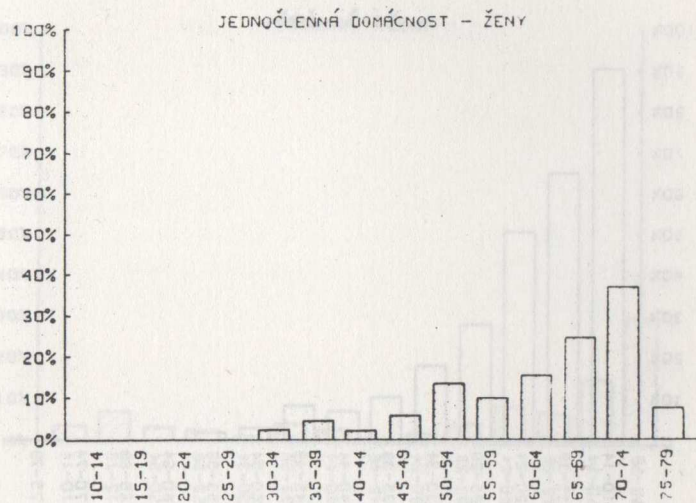
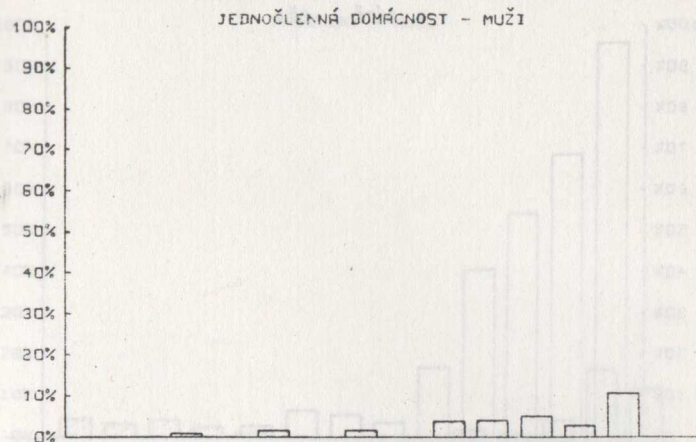
LIBEREC 1930 (SČÍTACÍ OBLAST I. - V.)

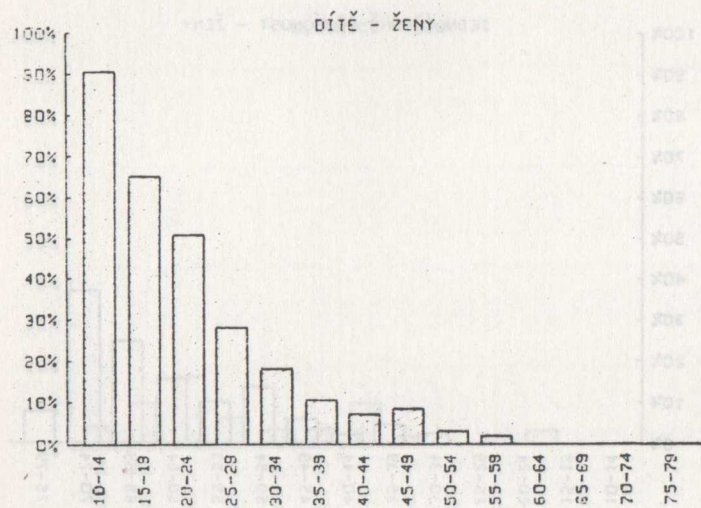
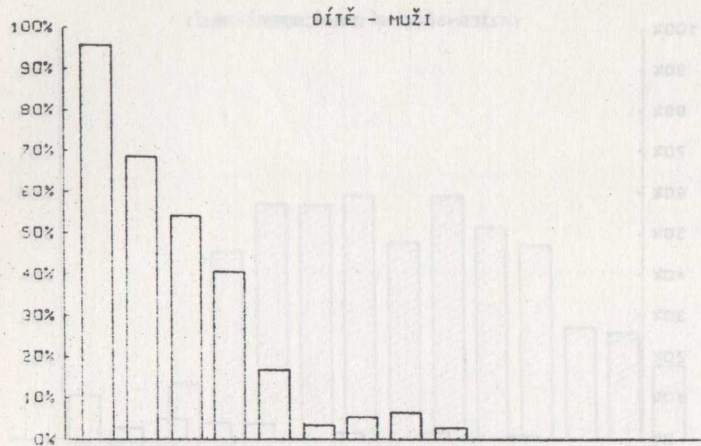
LIBEREC 1930 (SČÍTACÍ OBVOD I. - V.)

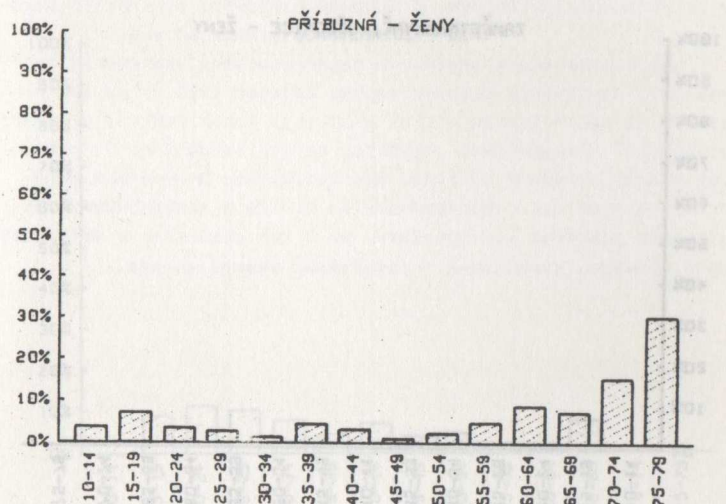
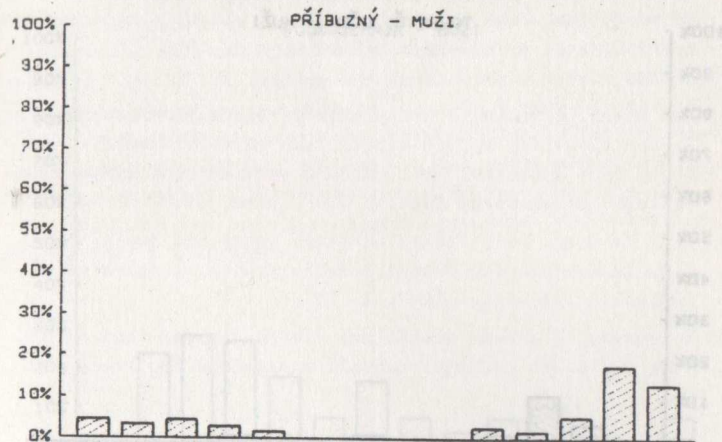
LIBEREC 1930 (SČÍTACÍ OBVOD I. - V.)

LIBEREC 1930 (SČÍTACÍ OBVOD I. - IV.)

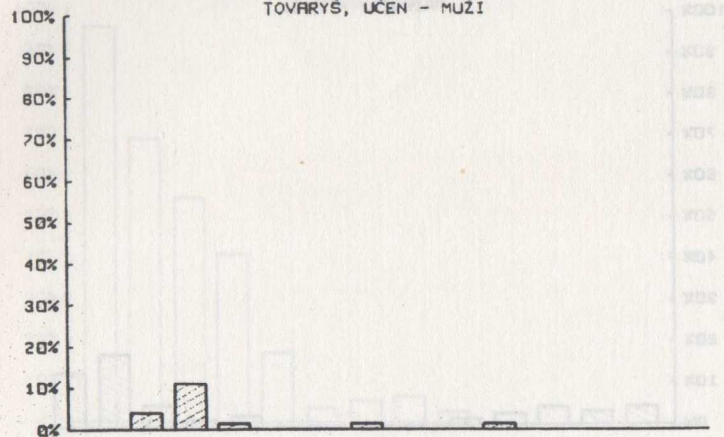

LIBEREC 1930 (SČÍTACÍ OBVOD I. - V.)

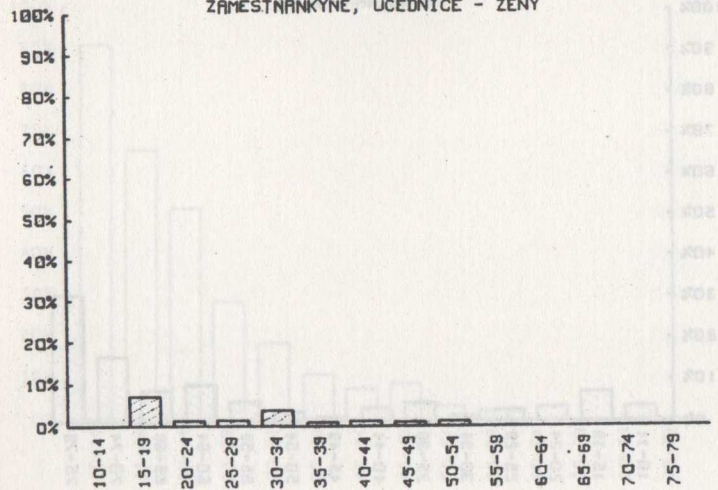

LIBEREC 1930 (SČÍTACÍ OBVOD I. - V.)

TOVARYŠ, UČEN - MUŽI

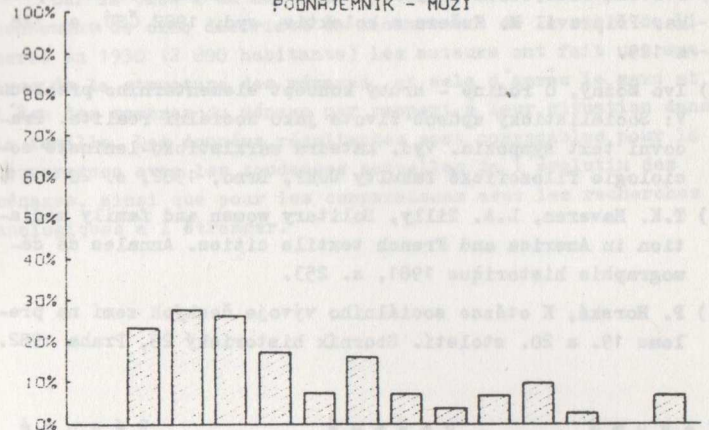

ZAMĚSTNANKYNĚ, UČEDNICE - ŽENY

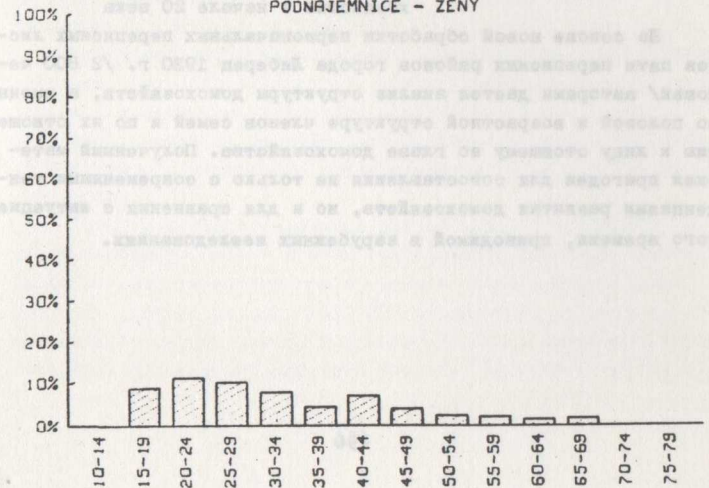

LIBEREC 1930 (SČÍTACÍ OBVOD I. - V.)

PODŇAJEMNÍK - MUŽI

PODŇAJEMNICE - ŽENY

P o z n á m k y

- 1) Sčítání lidu, domů a bytů 1980. Česká socialistická republika. Připravil M. Kučera a kolektiv, vyd. 1982 ČSÚ, s. 128 a 129.
- 2) Ivo Možný, O rodině - hrubý koncept elementárního přehledu. V: Socialistický způsob života jako sociální realita, Pracovní text symposia. Vyd. katedra marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty UJEP, Brno, 1982, s. 20 - 31.
- 3) T.K. Haveren, L.A. Tilly, Solitary women and family mediation in America and French textile cities. Annales de démographie historique 1981, s. 253.
- 4) P. Horská, K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20. století. Sborník historický 29, Praha 1982.

R e z u m é

Р е з ю м е

R e z u m é

B. Helešicová, P. Horská, K otázce struktury městského domácnosti v začátku 20. století

Na základě nové zpracování prvotních sčítacích listů pěti sčítacích oblastí města Liberec 1930 g. /2 800 lidí/ autorkami je proveden analýza struktury domácností, a zejména podle pohlaví a věkové struktury členů rodin a podle jejich poměru k osobě hlávě domácnosti. Získané údaje jsou vhodné pro srovnání nejen s moderními tendencemi vývoje domácností, ale i pro srovnání s situací v té době, jak je známo z výzkumů provedených v zahraničních studiích.

V. Helešicová, P. Horská, Sur les questions de la structure des ménages urbains au début du XXe siècle

Sur la base d'un nouveau traitement des feuilles de recensement de cinq districts de recensement de la ville de Liberec en 1930 (2 800 habitants) les auteurs ont fait une analyse de la structure des ménages, et cela d'après le sexe et l'âge des membres du ménage par rapport à leur situation dans la famille. Les données résultantes sont convenables pour la comparaison avec les tendances actuelles de l'évolution des ménages, ainsi que pour les comparaisons avec les recherches analogiques à l'étranger.

Historická demografie, 8/1983, s. 133-147

Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1983.

Ludmila Fialová :

ROZDÍLY V POKLESU PLODNOSTI V ČESKÝCH ZEMÍCH VE
VENKOVSKÝCH A MĚSTSKÝCH OBLASTECH V LETECH 1869-1930

Vývoji plodnosti v českých zemích v období demografické revoluce, především její druhé fázi, která se datuje zhruba léty 1890-1935, ¹⁾ byla v odborné literatuře věnována značná pozornost. Jde o období, v němž se uskutečnily v české společnosti hluboké změny sociální, ekonomické i politické, období, které bylo výstižně nazváno "komplexní revolucí moderní doby". ²⁾ V této době byly odstraněny poslední zbytky feudálního systému, rozvinut kapitalismus až do stádia imperialismu a obnovena politická samostatnost českých zemí v rámci Československé republiky. Konec 19. století zároveň přinesl značný pokrok i v technice zpracování statistických dat o pohybu obyvatelstva, takže od té doby jsou k dispozici stále podrobnější informace o reprodukci obyvatelstva přímo z pramenů státní statistiky. ³⁾

Vývoj plodnosti vzbuzoval již od konce 19. století značný zájem demografů, neboť úroveň realizované plodnosti, která byla do té doby relativně stálá, začala velmi prudce klesat. Jestliže ještě v letech 1865-1889 přesahovala hrubá míra porodnosti v českých zemích v průměru 37 ‰ a v devadesátých letech klesla jen mírně pod tuto úroveň, během následujících

deseti let klesla pod 30 ‰. Pomineme-li hluboké minimum v letech první světové války, které nebylo způsobeno vnitřními změnami v reprodukci obyvatelstva, dosáhl pokles nejnižších hodnot ve 30. letech (v roce 1937 byla hrubá míra porodnosti 14,3 ‰, úhrn čistých specifických plodností 1,69 na jednu ženu.⁴⁾ Po druhé světové válce úroveň plodnosti opět kolísala, ale na jiné úrovni než v prvních dvou třetinách 19. století (hrubá míra porodnosti je zhruba 15 až 19 ‰, úhrn čistých specifických plodností 2,0 - 2,5 na jednu ženu).

Už z těchto údajů je zřejmé, že pokles plodnosti, charakteristický pro druhou fázi demografické revoluce, byl neopakovatelný jev, kterým se významně změnila populační reprodukce. Z hlediska výzkumu podmínek, za nichž k poklesu plodnosti docházelo, má značný význam studium regionálních rozdílů tohoto poklesu, případně jeho sociální podmíněnosti. A. Boháč při rozboru dat manželské plodnosti podle okresů⁵⁾ shledal výraznou zónalnost tohoto ukazatele a výraznou zónalnost poklesu manželské plodnosti v letech 1880-1900: centrem nejmenší plodnosti a zároveň oblastí, kde plodnost v těchto letech nejvíce klesla, byla Praha s okolím a Liberecko s Jabloneckem, tj. oblasti, kde sociálně ekonomické a sociálně politické přeměny společnosti nastaly nejdříve a vyvolaly nejdříve změny ve způsobu života většiny obyvatelstva.

Obdobně upozorňují na vliv industrializace a s ní spojené urbanizace na úroveň plodnosti ve svých pracích L. Kárníková a P. Horská,⁶⁾ neboť po celé období mají oblasti s velkou převahou průmyslového obyvatelstva jiné reprodukční zvyklosti než kraje zemědělské.

Rozdíly v reprodukčním chování městského a venkovského obyvatelstva českých zemí lze na základě publikovaných dat o přirozené změně obyvatelstva sledovat až od roku 1919, odkdy jsou k dispozici data o přirozené změně i za obce nad deset tisíc obyvatel. V období předchozím byla data zveřejňována jen za obce s tzv. zvláštním obecním zřízením (dále jen statutární obce).

O postižení vzájemného vztahu stupně urbanizace a úrovně plodnosti jsem se pokusila dvěma způsoby: odhadem úrovně plodnosti ve velkých městech a výpočtem korelační závislosti úrovně plodnosti a podílu obyvatelstva ve městech podle okresů.

Pro měření úrovně plodnosti jsem použila indexy plodnosti, které navrhl A. J. Coale pro výzkum vývoje plodnosti (ale především poklesu plodnosti v průběhu demografické revoluce) u evropských populací;⁷⁾ používala jsem především indexu manželské plodnosti ($I_{\frac{6}{5}}$), který udává, nakolik se blíží počet narozených dětí v manželství počtu dětí, který by se narodil vdáným ženám příslušné populace za předpokladu maximální úrovně specifických plodností podle věku; index manželské plodnosti vlastně udává, kolik procent činí dosažená manželská plodnost z maximální možné (tzv. přirozené) plodnosti, za kterou bývá považována specifická plodnost podle věku u hutteritů.⁸⁾ Výpočet byl poněkud ztížen skutečností, že s výjimkou roku 1880 nebyla publikována věková struktura obyvatelstva podle rodinného stavu podle okresů, takže jí bylo třeba podle známých dat odhadovat.

Podíl obyvatel žijících ve městech, respektive v obcích přesahujících určitou velikost byl v polovině 19. století v českých zemích relativně nízký. Rovněž vzestup podílu městského obyvatelstva byl v 70. a 80. letech 19. století jen mírný. Nízký byl především podíl obyvatel žijících ve velkých městech, tj. v obcích s počtem obyvatel nad dvacet tisíc, který nedosáhl do konce 19. století ani 10 ‰.

Protože za statutární obce byla publikována data o pohybu obyvatelstva a ze sčítání lidu v rozsahu stejném jako za tzv. politické okresy (obvody okresních hejtmanství), lze získat hrubou představu o úrovni plodnosti ve městech na základě údajů za tyto obce. Statutární města však představovaly ve svém souhrnu značně různorodý celek, který se lišil nejen velikostí, ale i významem a vnitřní strukturou. K charakteristice stačí uvést jejich početní velikost na začátku a na konci sledovaného období, ze které je patrné nejen jejich postavení v rámci

českých zemí, ale i tempo jejich rozvoje ve sledovaném období: Praha (v roce 1869 157,7 tis. civilních obyvatel, v roce 1930 848,8 tis. přítomných obyvatel), Liberec (22,4; 38,6), Brno 73,8; 146,1), Jihlava (20,0; 31,0), Kroměříž (9,9; 18,5); Olomouc (15,2; 66,4), Uherské Hradiště (3,1; 6,1), Znojmo (10,4; 25,8), Opava (16,6; 35,0), Frýdek (5,1; 11,9).

Z toho důvodu jsem vyčlenila z jejich souboru ty, které v příslušných letech sčítání lidu dosáhly nejméně dvaceti tisíc obyvatel, a tak jsem získala soubor měst, který se svým rozsahem alespoň v roce 1869 přibližoval skutečnému souboru dvacetitisícových měst. V roce 1869 přesahovala z ostatních

Tab. 1 Podíl obyvatel v obcích větších než dva tisíce obyvatel v českých zemích v letech 1869-1930

Rok	Podíl obyvatel v obcích s počtem obyv. větším než				
	2 000	5 000	10 000	20 000	
				1)	2)
1869 3)	29,7	12,9	6,6	3,9	3,6
1880	30,8	15,0	9,7	5,4	4,1
1890	32,5	18,5	12,9	6,7	4,3
1900	38,0	22,3	15,2	9,6	4,4
1910	42,1	26,4	18,6	12,0	4,4
1921	44,9	29,6	21,7	15,8	(10,5)
1930	49,1	32,9	25,6	19,5	(12,0)

1) celkem, 2) se zvláštním obecním zřízením, 3) civilní obyvatelstvo

obcí tuto hranici pouze Plzeň, takže podíl všech obcí s více než dvaceti tisíci obyvatel činil 3,9 %, a z toho podíl statutárních 3,6 % (tab. 1). V následujících letech však podíl ostatních obcí této velikosti rostl, takže v roce 1910 byl již 12,0 % všeho obyvatelstva a statutárních obcí této velikosti pouze 4,4 %. Přesto uvádím v tab. 2 hodnoty indexu man-

želské plodnosti jak za úhrn statutárních měst, tak pouze za obce větší než dvacet tisíc obyvatel, pro které byly dostupné údaje pro výpočet tohoto ukazatele, a za obyvatelstvo ostatních obcí. Tyto ostatní obce mohou do určité míry reprezentovat údaje za venkovské obyvatelstvo, které nelze z dostupných pramenů získat (obyvatelstvo podle velikostních skupin obcí podle věku a rodinného stavu nebylo v tomto období ze sčítání publikováno).

Úroveň manželské plodnosti byla ve sledovaném období u obyvatelstva uvedených měst vždy nižší než u ostatního obyvatelstva a rozdíl se v průběhu poklesu plodnosti stále zvyšoval: v roce 1869 byla hodnota I_g ve městech nad dvacet tisíc obyvatel 91,2 % hodnoty I_g v ostatních obcích, v roce 1930 59,0 %. I když se údaj za města vztahuje k menšině obyvatelstva, ovlivňoval postupně stále více úhrnné údaje za celé české země.

Tab. 2 Index manželské plodnosti (I_g) podle některých typů obcí v letech 1869-1930

Území	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930
České země	0,705	0,698	0,678	0,655	0,549	0,443	0,292
Obce se 1)	0,638	0,572	0,541	0,502	0,378	0,312	0,177
zvl. zřiz. 2)	0,646	0,565	0,535	0,492	0,369	0,310	0,176
Obce nad 20 tis.	0,313	0,186
Ostatní obce 3)	0,708	0,703	0,684	0,661	0,557	0,467	0,315

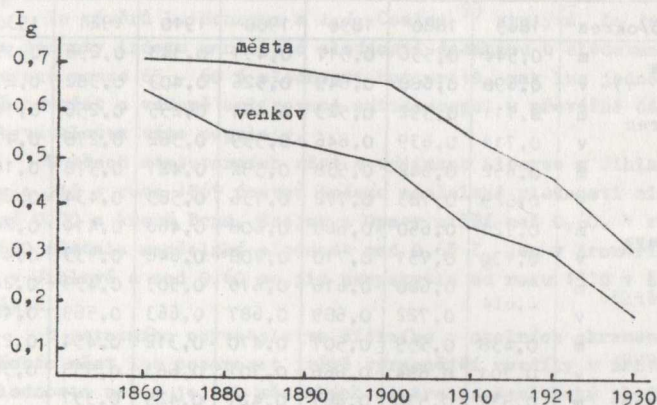
1) celkem, 2) z toho nad 20 tis. obyvatel, 3) za ostatní jsou zde uvažována sídla o velikosti do 20 tis. obyvatel (v letech 1869-1910 byla do této kategorie zahrnuta všechna sídla s výjimkou obcí se zvl. zřízením větších než 20 tis. obyvatel).

Do roku 1910 poklesla plodnost u obyvatel statutárních obcí větších než dvacet tisíc obyvatel na 28,8 % úrovně v roce 1869, zatímco u ostatního obyvatelstva na 44,5 %. U městského obyvatelstva pozorujeme již od počátku sledovaného období výrazný pokles manželské plodnosti: I_g klesl z 0,646 v roce 1869 na 0,369 v roce 1910; do roku 1921 se pokles poněkud zmírnil, ale v dalším desetiletí hodnota I_g klesla tak, že v roce 1930 byla jen 0,186. Je možné, že zmírnění poklesu, jak se jeví z dat pro období kolem roku 1921, bylo způsobeno nejen poněkud vyšší poválečnou plodností, kompenzující válečné období nízké porodnosti, ale i značnými územními změnami ve vymezení velkých měst, kterými byly po vzniku samostatného státu hned v letech 1919-20 odstraňovány disproporce mezi skutečným rozvojem jednotlivých měst a jejich správním vymezením; v některých případech však byly k městům připojeny i ryze zemědělské obce, které teprve v následujících letech získávaly městský charakter.

U obyvatelstva ostatních obcí se pokles plodnosti projevoval nejprve jen mírně; v roce 1880 byl index manželské plodnosti ještě 0,703, což bylo 99,3 % úrovně v roce 1869, v roce 1890 stále ještě 0,684. Po roce 1890 se však pokles zrychlil, nejprve mírně, po roce 1900 výrazněji: v roce 1910 poklesla úroveň I_g na 78,7 % úrovně v roce 1869 a v roce 1921 na 70,8 %. V roce 1930 byla úroveň I_g venkovského obyvatelstva jen o málo vyšší než 0,31 a tempo poklesu svědčilo o tom, že i na venkově se úroveň plodnosti značně přiblížila úrovni typické pro obyvatelstvo vědomě regulující svou plodnost (za tento stav můžeme považovat např. situaci v ČSR v roce 1961, kdy byla hodnota I_g 0,224).

Z poměru podílu obyvatel v obcích nad dvacet tisíc obyvatel (respektive ve statutárních městech této velikosti) a podílu obyvatel žijících v obcích nad dva resp. pět tisíc obyvatel, vyplývá, že i v tomto souboru žilo obyvatelstvo s městskými rysy reprodukce, takže na údaje v takto pojetém "venkov-

Obr. 1 Index manželské plodnosti v městských a venkovských obcích v letech 1869 - 1930

města: v letech 1869-1910 obce se zvl. zřízením větší než 20 tis. obyvatel, v letech 1921-1930 obce větší než 20 tis. obyvatel

venkov: ostatní obce

ském" obyvatelstvu je třeba přihlížet velmi opatrně. Skutečná úroveň plodnosti venkovského obyvatelstva byla až do roku 1910 zřejmě vyšší než je zde uvedeno, a rovněž rozdíl mezi úrovní plodnosti ve městech a na venkově byl pravděpodobně poněkud větší než je z dat patrné.

Z hodnot indexu manželské plodnosti za jednotlivá statutární města jednoznačně vyplývá, že úroveň plodnosti byla nižší ve všech městech než v jejich okolí bez ohledu na velikost měst (tab. 3). Byla nižší i tam, kde úroveň plodnosti byla zcela zřejmě ovlivňována přítomností velkých nemocnic s porodnickým oddělením (např. Praha, Brno), protože podle místa události se narození třídily až do roku 1924 včetně. Velmi

Tab. 3 Index manželské plodnosti v obcích se zvláštním zřízením a v jejich "venkovských" okresech

Město/okres		1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930
Praha	m	0,544	0,556	0,517	0,451	0,343	0,296	0,171
	1) v	0,690	0,688	0,649	0,526	0,403	0,382	0,275
Liberec	m	0,711	0,592	0,523	0,454	0,255	0,256	0,141
	v	0,711	0,639	0,646	0,539	0,362	0,278	0,174
Brno	m	0,652	0,642	0,538	0,552	0,421	0,378	0,160
	v	0,829	0,783	0,772	0,736	0,583	0,434	0,257
Jihlava	m	0,721	0,650	0,665	0,606	0,466	0,414	0,240
	v	0,730	0,731	0,710	0,708	0,646	0,533	0,414
Kroměříž	m	0,614	0,680	0,616	0,616	0,503	0,439	0,242
	v	0,722	0,689	0,687	0,663	0,569	0,400	0,400
Olomouc	m	0,438	0,559	0,507	0,470	0,312	0,454	0,222
	v	0,701	0,694	0,666	0,701	0,663	0,555	0,381
Uherské	m	0,537	0,530	0,461	0,421	0,429	0,337	0,390
Hradiště	v	0,817	0,804	0,769	0,727	0,652	0,566	
Znojmo	m	0,661	0,643	0,610	0,601	0,435	0,396	0,233
	v	0,741	0,743	0,712	0,733	0,654	0,470	0,401
Opava	m	0,668	0,586	0,566	0,527	0,458	0,390	0,218
	v	0,777	0,746	0,741	0,744	0,661	0,592	0,402
Frýdek	m	0,615	0,633	0,649	0,480	0,338	0,235	0,289
	2) v	0,853	0,716	0,766	0,734	0,731	0,553	

1) souhrn okresů Brandýs nad Labem, Jílové, Karlín, Královské Vinohrady, Praha-venkov, Říčany, Smíchov a Žižkov; 2) v letech 1869-1900 Český Těšín

zajímavá je nízká úroveň plodnosti u Uherského Hradiště, které bylo ze statutárních měst po celou dobu nejmenší a kde byl také téměř po celé období největší rozdíl mezi úrovní plodnosti ve městě a jeho venkovském okolí. Je ale diskutabilní, zda lze z tohoto příkladu odvozovat na úroveň plodnosti i v jiných ob-

dobně velkých městech; naproti tomu je asi možné usuzovat, že u větších měst byla úroveň plodnosti asi o 0,1 - 0,2 hodnoty I_g nižší než v jejich okolí.

Ze závěrů L. Henryho a A.J. Coalea ⁹⁾ vyplývá, že jestliže hodnoty indexu manželské plodnosti dosáhnou u sledované populace pouze 65 - 60 % plodnosti hutteritů, pak lze jednoznačně hovořit o vědomé aplikované antikoncepci u převážné části obyvatelstva této populace.

U všech statutárních měst s výjimkou Liberce a Jihlavy byla již v roce 1869 úroveň indexu manželské plodnosti nižší než 0,70 a kromě Brna, Znojma a Opavy nižší než 0,60. V roce 1880 zůstala manželská plodnost nad 0,65 I_g jen v Kroměříži a v Jihlavě a nad 0,60 se již nevyskytla od roku 1910 v žádném městě.

U ostatního obyvatelstva žijícího v okolních okresech těchto měst lze pozorovat ještě výraznější rozdíly v úrovni plodnosti než v jejich městských centrech. Manželská plodnost ve venkovských okresech Prahy a Liberce byla po celé období výrazně nižší než v moravských a slezských okresech a pod 60 % plodnosti hutteritů poklesla již před rokem 1900; na Moravě a Slezsku většinou až po roce 1910. Ve "venkovských" okresech kolem Prahy se však až do roku 1919 nacházela významná města (Královské Vinohrady, Žižkov, Nusle, Smíchov, Košíře), která byla administrativně samostatná pouze z politických důvodů a jejichž přítomnost zřejmě významně přispěla k nízké úrovni plodnosti. Pokles plodnosti byl však také svou podstatou difuzní proces šířící se ze západní Evropy, takže v západněji ležících Čechách (bez ohledu na heterogenitu národnostního složení), nastal pokles plodnosti i jeho dovršení o něco dříve než na Moravě a Slezsku, jak je vidět i z dat z roku 1930. ¹⁰⁾

Pokles plodnosti, charakteristický pro druhou fázi demografické revoluce, byl u městského obyvatelstva pravděpodobně dovršen koncem dvacátých let. U venkovského obyvatelstva, kde kolem roku 1930 bylo vědomé omezení plodnosti značně

rozšířené, byla druhá fáze demografické revoluce ukončena později, pravděpodobně v průběhu třicátých a čtyřicátých let. K obdobným závěrům dospějeme i na základě rozboru korelačních koeficientů závislosti úrovně manželské plodnosti na podílu městského a venkovského obyvatelstva podle okresů.

Za podíl městského obyvatelstva v okresech jsem považovala v tomto případě podíl obyvatel v obcích nad dva tisíce obyvatel respektive nad pět tisíc obyvatel. Použití hlediska velikostní skupiny obce je sice zjednodušením problematiky, neboť z hlediska městské funkce byly městy i obce, které v některém období příslušné velikosti nedosáhly, a naopak některé větší obce neztratily po celé sledované období svůj venkovský ráz. Ze srovnání korelačních koeficientů za obě velikosti je však patrné, že tento nedostatek výpočet významně neovlivnil (velikostní skupina obcí nad pět tisíc obyvatel není v podmínkách českých zemí uvedenými nedostatky téměř ovlivněna).

Vztah mezi úrovní plodnosti a podílem městského obyvatelstva je doplněn vztahem úrovně plodnosti a podílem obyvatelstva příslušného k zemědělství. Zemědělské obyvatelstvo bylo za příslušné roky převzato přímo z pramenů bez zřetele na určité rozdíly, které se v jednotlivých populačních cenzech v metodice klasifikace povolání vyskytly, protože vzhledem k účelu srovnání to nebyly rozdíly podstatné.

Tab. 4 Korelační koeficient závislosti indexu manželské plodnosti na podílu městského obyvatelstva a zemědělského obyvatelstva

	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930
Městské 1) obyv.	0,026	-0,189	0,119	-0,115	-0,422	-0,309	-0,673
Zeměděl. obyv. 2)	-0,122	-0,194	-0,012	-0,210	-0,484	-0,414	-0,625
	.	0,307	-0,027	0,501	0,557	0,510	0,781

1) nad 2 000 obyvatel; 2) nad 5 000 obyvatel

Z tabulky je patrné, že korelační koeficient závislosti indexu manželské plodnosti na stupni urbanizace není v druhé polovině 19. století vysoký, spíše naopak. Je to dáno zřejmě jednak nízkým podílem městského obyvatelstva (v roce 1869 necelých 30 % v obcích větších než dva tisíce obyvatel a jen necelých 13 % v obcích větších než pět tisíc obyvatel), jednak tím, že průřezová situace zachycuje jak okresy s klesající plodností, tak ty, kde pokles plodnosti ještě nenastal, neboť počátek poklesu plodnosti se v jednotlivých okresech značně lišil.¹¹⁾ Teprve v dalším období, kdy se pokles plodnosti chýlil k závěru ve většině oblastí, se zvýšila i hodnota záporné závislosti indexu manželské plodnosti na stupni urbanizace. Zároveň je patrné, že záporná závislost I_g na podílu obyvatel žijících v obcích nad pět tisíc obyvatel byla vždy vyšší než závislost na podílu obyvatel žijících v obcích nad dva tisíce obyvatel s výjimkou roku 1930. Rovněž závislost úrovně plodnosti na podílu obyvatelstva příslušného k zemědělství byla až do přelomu 19. a 20. století velmi nízká, zvýšila se, a to ještě výrazněji než v případě městského obyvatelstva, až od počátku 20. století.

Vyšší úroveň plodnosti byla tedy na konci poklesu plodnosti charakteristická již pouze pro okresy s nízkým podílem obyvatelstva ve městech a s vysokým podílem obyvatelstva příslušného k zemědělství jako ke zdroji své obživy.

Rozdíly v úrovni plodnosti městského a venkovského obyvatelstva a významná korelační závislost úrovně plodnosti na podílu městského obyvatelstva ukazují, že v průběhu demografické revoluce získávaly postupně u obyvatelstva převahu ty faktory provázející urbanizační proces, které zároveň působí jako stimuly obecně nízké plodnosti. Lze za ně považovat např. větší ekonomické zatížení rodiny s dětmi jako důsledek delší povinné školní docházky a delší přípravy na zaměstnání především v průmyslových oborech a v terciéru, s tím souvisící omezování dětské práce, které se projevovalo v městských oblastech dří-

ve než na venkově, kam modernější technologie pronikala obtížněji a později. Pro města byla rovněž typičtější stále vyšší ekonomická aktivita žen mimo rámec rodiny a v důsledku obecného trendu i jejich vyšší vzdělanost, která se na venkově, kde se v širokém měřítku uplatňovalo možnost "úlev" ¹²⁾ zvyšovala pomaleji. Ve městech se také dříve prosazovala moderně pojatá hygienická opatření a lékařská péče, jež ve svých důsledcích snížila úmrtnost (od přelomu 19. a 20. století je ve městech kojenecká úmrtnost nižší než na venkově).

Celková změna životních podmínek a způsobu života se odrazila ve změně reprodukčního chování obyvatelstva, které vedlo k omezování počtu dětí v rodině. Tento trend se sice projevil ve městech podstatně dříve než na venkově, ale s odstupem přibližně jedné generace se úroveň reprodukčního chování téměř vyrovnala. Vzhledem k odlišným biosociálním i socioekonomickým podmínkám života je zřejmé, že i po demografické revoluci se bude úroveň plodnosti v převážně městských a převážně venkovských oblastech poněkud lišit.

P o z n á m k y

- 1) Z. Pavlík, Nástin populačního vývoje světa, Academia, Praha 1965, str. 81 ad.
- 2) J. Purš, Komplexní revoluce moderní doby, Československý časopis historický 20, 1971, str. 181-211.
- 3) V. Sekera, Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918, Praha 1978, díl I., II.
- 4) J. Korčák, Současný vzestup plodnosti v českých zemích, Statistický obzor, 27, 1947, str. 121-127, 279-315; V. Sekera, Statistické míry porodnosti a plodnosti, Statistický zpravodaj 6, 1941, str. 1-4.
- 5) A. Boháč, Český problém populační a některé pozoruhodné zjevy v naší méně přirozené, Národohospodářský obzor 19, 1914, str. 7-32; A. Boháč, Ubývání plodnosti v Čechách a na Moravě, Národopisný věstník československý IX, 1915, str. 1-15.
- 6) L. Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965; P. Horská, Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu, Historická demografie 6, 1972, str. 3-39; P. Horská, Urbanizace v českých zemích v letech 1879 až 1914, ČsČH 24, Praha 1979, str. 704-729.
- 7) A. J. Coale, The decline of fertility in Europe from the French Revolution to World War II. (in: Fertility and family planning. A world view), Ann Arbor 1969, str. 3-24. A. J. Coale definoval následující indexy: index obecné plodnosti ($I_p = B \sum w_i \cdot f_i$), index manželské plodnosti ($I_g = B_1 \sum m_i \cdot f_i$), index podílu plodnosti vdaných žen ($I_m = \sum m_i \cdot f_i / \sum w_i \cdot f_i$) a doplňkový index mimomanželské plodnosti ($I_h = B_1 / \sum u_i \cdot f_i$, kde B = počet narozených ve sledované populaci (B_1 = počet narozených v manželství, B_1 = počet narozených mimo manželství), w = počet žen v pětiletých vě-

kových skupinách (m = počet vdaných žen, u = počet nevdaných žen), f = specifická plodnost podle pětiletých věkových skupin u hutteritů (ve věku 15 až 19 0,3, 20-24 0,55, 25-29 0,502, 30-35 0,447, 35-39 0,406, 40-44 0,222, 45-49 0,061). Počet narozených jsem brala vždy v pětiletém průměru kolem příslušného cenzu.

- 8) L. Henry, Some data on natural fertility, Eugenics Quarterly 8, London 1961, str. 81-91.
- 9) A.J. Coale, The decline of fertility, str. 3-24, L. Henry, Some data on natural fertility, str. 81-91.
- 10) Z.Pavlik, Nástin populačního vývoje, str. 82 ad, M. Hampl, Obecné souvislosti vývoje demografických a geodemografických systémů, dílčí etapa hlavního úkolu SPZV VIII-1-8, 53, str. Praha 1977.
- 11) A. Boháč, Ubývání plodnosti, str. 1-15.
- 12) O. Kádner, Vývoj a dnešní soustava školství, Praha 1929, str. 549.

R e s u m é Р е з ю м е R é s u m é

Л. Фялова, Разница снижения рождаемости в сельских и городских областях чешских земель в период 1869-1930 гг

В работе подтверждается, что уровень рождаемости во второй фазе демографической революции в чешских землях был в городах всегда ниже чем в сельской местности и что снижение рождаемости наступило у городского населения приблизительно на одно поколение раньше сельского.

L. Fialová, Les différences dans l'abaissement de la fécondité des régions rurales et urbaines des pays tchèques dans les années 1869-1930.

L'exposé confirme que le niveau de la fécondité dans la seconde phase de la révolution démographique dans les pays tchèques était toujours plus faible dans les villes qu'à la campagne et que la régression de la fécondité dans les villes a commencé à peu près d'une génération plus tôt que dans leurs environs ruraux.

Historická demografie, 8/1983, s. 151-165
Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1983.

Eduard M a u r :

BIBLIOGRAFIE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE ZA LÉTA 1972-1975

Zkratky: ČL - Český lid, ČMM - Časopis Matice moravské, ČSČH -
Československý časopis historický, HD - Historická
demografie, SLSb - Slezský sborník, SPPF Ostrava -
Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, SVPP -
Sborník vlastivědných prací z Podblanicka.

B a k a l a Jaroslav, K otázce kontinuity osídlení v loke-
vaných městech opavské provincie. Časopis Slezského muzea,
sér. B, 22, 1973, s. 50 - 65.

B a l e t k a Ladislav, Příspěvek ke vzniku průmyslu a děl-
nické třídy na Valašsku. Počátky skláren v Krasnavě a formo-
vání jejich osazenstva v letech 1855-1864. Práce Vlastivědné-
ho ústavu Vsetín, květen 1972, s. 1 - 7.

B a l o g h J., Odešel nestor československého zdravotnic-
tví MUDr. Jan Stříteský, CSc (+ 13.4.1973). Čs. zdravotnic-
tví 21, 1973, s. 251 - 253.

B e n e š o v á Ludmila, Vystěhovalectví za prací nezaměst-
naných osob z politického okresu Hodonín v letech 1929-1932.
Jižní Morava 8, 1972, s. 107 - 109.

B í l k o v á Pavla, Město a předměstí. Srovnávací studie struktur obyvatelstva dvou ostravských čtvrtí po ukončení procesu průmyslové revoluce. ČL 60, 1973, s. 214 - 228.

B o h á č Zdeněk, Patrocinia jako jeden z pramenů k dějinám osídlení. ČSČH 21, 1973, s. 369 - 388.

B u r d o v á Pavla, Soupis pražských domů z r. 1784. Zprávy a údaj místopisné komise ČSAV XV, 1974, s. 293-4.

B u r i a n Miroslav, Sociální složení obyvatelstva ČSSR a jeho vývoj. Demografie 17, 1975, s. 302 - 306.

Č á ň o v á Eliška, Nejstarší zповědní seznamy arcidiecéze pražské jako pramen pro demografickou statistiku. HD 6, 1972, s. 59 - 77.

Č á ň o v á Eliška - H o r s k á Pavla, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652-1800. Acta Universitatis Carolinae 1972, Philosophica et Historica 3, s. 81 - 100.

Č a p e k Vladimír N., Statistická evidence migrace obyvatelstva v předrevolučním Rusku. Demografie 17, 1975, s. 48-54.

Č e r m á k o v á Ludmila, Základní demografická charakteristika šumperské průmyslové oblasti. SPPF Ostrava, C 10, 1975, s. 33 - 58.

Č o r n e j Petr, Proměny rytířského stavu ve středních Čechách v letech 1603-1654. Středočeský sborník historický 10, 1975, s. 101 - 122.

D a v í d e k Václav, Stáří našich obcí. Demografie 17, 1975, s. 122 - 138.

D a v í d e k Václav, Statistik, demograf a geograf Jaromír Korčák - osmdesátníkem. Demografie 17, 1975, s. 336 - 341.

D a v í d e k Václav, Výsledky sčítání obyvatelstva a správních reorganizací v českých zemích kolem poloviny 19. století. Demografie 13, 1971, s. 335-344; 14, 1972, s. 38-48, s. 151-156.

D o h n a l Miloň - D o k o u p i l Lumír - K á ň a Otakar, Historické podmínky formování ostravské průmyslové oblasti. Pedagogická fakulta v průmyslové oblasti, Ostrava 1974, s. 3 - 24.

D o k o u p i l Lumír, Demografický vývoj centra ostravské průmyslové oblasti v 19. století. Demografie 15, 1973, s. 328-334.

D o k o u p i l Lumír, Důsledky hladových let v polovině 19. století pro vývoj populace Těšínských Beskyd. SPPF Ostrava, C 10, 1975, s. 59 - 82.

D o k o u p i l Lumír, L'évolution de la population de la zone industrielle d'Ostrava à sa genèse et aux débuts de son développement. HD 7, 1974, s. 136-165.

D o k o u p i l Lumír, Přirozený pohyb obyvatelstva a jeho úloha v populačním vývoji ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního vývoje. SPPF Ostrava, C 7, 1972, s. 3 - 30.

D o k o u p i l Lumír, Studium populačního vývoje v proto-statistickém období. ČMM 91, 1972, s. 86 - 88.

D o k o u p i l Lumír, Teritoriální a sociální mobilita populace ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního rozvoje. ČSČH 21, 1973, s. 355-368.

D o k o u p i l Lumír, Úloha imigrace v populačním vývoji ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního vývoje. SPPF Ostrava, C 8, 1973, s. 3 - 30.

D u b o v á Jana a kol. Bibliografie historicko-vlastivědné literatury Severomoravského kraje za léta 1966-1970. StA Opava 1972.

D u š e k Ladislav, Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik). Ústí nad Labem 1974.

F o j t í k Karel, Etnografické aspekty formování brněnských předměstí - Husovice. ČL 61, 1974, s. 17 - 32.

G r o b e l n ý Andělín, Problémy emigrace před rokem 1914 ze zorného úhlu odborového tisku. S1Sb 73, 1975, s. 21-29.

H ä u f l e r Vlastislav, The Ethnographic Map of the Czech Lands 1880-1970 (Národnostní mapa českých zemí 1880-1970). Rozpravy ČSAV, ř. MPV, 83, 1973, seš. 6 (čes.res.).

H a v í ř o v . (Socialistické město.) Ostrava 1974.

H a v r á n e k Jan, Úloha měst v populačním vývoji 19. století. Příklad Prahy. Demografie 15, 1973, s. 229-234.

H o n c Jaroslav, Evidence padlých v nevolnickém povstání r. 1775 u Konopiště a Chlumce nad Cidlinou (K výročí 200 let). SVPP 16, 1975, s. 265-272.

H o n c Jaroslav, Populační vývoj a úživnost zemědělské půdy na Dolnokralovicku v letech 1654-1930. SVPP 15, 1974, s. 101-142.

H o n c Jaroslav, Příspěvek k poznání populačního vývoje horních městeček. Rekonstrukce 203 rodin ročníků 1610-1690 v matrikách fary Rudolfov u Českých Budějovic. Acta Universitatis Carolinae 1972; Philosophica et Historica 3, s. 101-126.

H o n c Jaroslav, Tři genealogické poznámky k dvoustému výročí nevolnického povstání roku 1775. Listy genealogické a heraldické společnosti v Praze, ř.3, seš. 11, 1975, s. 20-31.

H o r s k á Pavla, Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu. HD 6, 1972, s. 3 - 39.

H o r s k á Pavla, Pokus o využití rakouských statistik pro studium společenského rozvrstvení českých zemí v 2. polovině 19. století. ČSČH 20, 1972, s. 648-676.

H o r s k á Pavla, Statistiques autrichiennes de la fin du 19e siècle: source pour l'étude réciproque de l'évolution sociale et démographique. HD 7, 1974, s. 99-135.

H o r s k á Pavla, Urbanizační vlna v českých zemích na přelomu 19. a 20. století a některé aspekty vývoje rodiny. Sbor-

ník k dějinám 19. a 20. století, 2, Ústav čs. a svět. dějin ČSAV, Praha 1974, s. 87 - 125.

H u r t Rudolf, Přistěhovalectví do Vracova v době třicetileté války. Jižní Morava 10, 1974/I, s. 172-175.

C h a r v á t František a kol., Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech. Praha 1972.

C h a r v á t F. - L i n h a r t J. - V e č e r n í k J., K vývoji třídně sociální struktury kapitalistického Československa. Sociologický časopis 11, 1975, s. 336-351.

C h a r v á t F. - L i n h a r t J. - V e č e r n í k J., Vývoj sociálně-třídní struktury Československa v třiceti letech budování socialismu. Sociologický časopis 11, 1975, s. 435-479.

C h l e b o v s k á Marta, Obyvatelstvo Ostravy podle sčítání lidu v roce 1970. Ostrava, Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města, sv. 7, Ostrava 1974, s. 25-56.

J e l e č e k Leoš, Vývoj venkovských obcí okresu Jičín v letech 1869-1910 ve vztahu k vývoji hospodářskému, Historická geografie 9, 1972, s. 155-207.

J í h l a v e c Jaroslav, Osazování poddanských usedlostí v 17. století. Listy genealogické a heraldické společnosti v Praze, ř. 4, seš. 1, 1974, s. 11-14.

J i r á s k o Jan, Současná demografická situace na Dolnokralovicku. SVPP 16, 1975, s. 237-264.

K á ň a Otakar, Tendence vývoje lidnatosti severomoravských pohraničních oblastí ve 20. století. SPPF Ostrava C 10, 1975, s. 3-32.

K á ň a Otakar, Slezská města a jejich obyvatelstvo za poslední století (1869-1970). Slezsko 4, 1972, s. 56-59.

K a ň o k Leopold, Soupis majitelů usedlostí hukvaldskeho panství podle seznamů komínů z roku 1667 a lánských rejstříků.

Listy genealogické a heraldické společnosti v Praze, ř. 4, seš. 3, 1974, s. 20-33.

Karolínský katastr slezský I-II. Vyd. Jan Brzobohatý - Stanislav Drkal. Arch. spr. MV v Praze 1972-73. Edice berních katastrů českých, moravských a slezských č. 5,6.

K o d e d o v á Oldřiška, K sociální skladbě středočeské vesnice koncem 80. let 19. a na počátku 20. století. ČSČH 21, 1973, s. 676-710.

K o r č á k Jaromír, Populační vývoj jižních Čech. Sborník Čs. společnosti zeměpisné 77, 1972, s. 29-36.

K o u b e k Josef, Populační politika evropských socialistických států v letech 1945-1972. Praha, VŠE 1974.

K o u b e k Josef, Populační vývoj evropských socialistických států po II. světové válce. Praha, VŠE, 1974.

K ř e p e l á k o v á Vlastimila, Struktura a sociální postavení dělnické třídy v Čechách 1906-1914. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, Monographia LI - 1973.

M a r e k František, Pohyb obyvatelstva Krkonošské oblasti 1945-1959. Krkonoše-Podkrkonoší 1972, 214-222.

M a r e k František, Poznámky k demografickému vývoji okresů Český Těšín a Karviná v letech 1949-1959. Studie o Těšínsku 1, Č. Těšín 1972, s. 205-220.

M a r e š o v á Marie, Předbělohorské matriky ze Středočeského kraje. Středočeský sborník historický 7, 1972, s. 91-108.

M a t ě j č e k Jiří, K vývoji obyvatelstva severní Moravy a Slezska v období 1910-1921 a k vývoji některých dlouhodobých tendencí v populačním režimu těchto oblastí. Demografie 16, 1974, s. 245-249.

M a t ě j č e k Jiří, Vznik a počátky české menšiny na Sokolovsku (Falknovsku) 1868-1914. Průmyslové oblasti 4. Sborník

prací. Publikace Slezského ústavu ČSAV v Opavě sv. 67, Ostrava 1973, s. 7 - 35.

M a t ě j č e k František, Bílá hora a moravská feudální společnost. ČSČH 22, 1974, s. 81 - 104.

M a u r Eduard, Historická demografie a genealogie. Listy genealogické a heraldické společnosti v Praze, ř. 3, seš. 4, s. 4 - 7.

M a u r Eduard, La structure démographique de la Bohême après la guerre de trente ans: quelques aperçus. HD 7, 1974, s. 29-98.

M a u r Eduard, Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu. ČSČH 22, 1974, s. 848-870.

M a u r Eduard, Populační teorie a populační politika v českých zemích za feudalismu. Demografie 16, 1974, s. 133-146.

M a u r Eduard, Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté. Acta Universitatis Carolinae 1972, Philosophica et Historica 2, s. 9 - 80.

M a u r Eduard, Teorijska narodonaselenija i demografijskaja politika v češskich oblastjach v epochu feodalizma. Demosta 7, 1974, s. 89-97 (též ang., franc., špan.).

M a u r Eduard, Vývoj matričního zápisu v Čechách. HD 6, 1972, s. 40-58.

M í k a Alois, Národnostní poměry v českých zemích před třicetiletou válkou. ČSČH 20, 1972, s. 207-233.

M í k a Alois, Počet obyvatelstva zvláště městského v českých zemích před třicetiletou válkou. Demografie 14, 1972, s. 193-202.

M í k a Zdeněk, Průmyslové předměstí Karlín v 19. století a jeho význam pro Prahu. Pražský sborník historický IX, 1975, s. 78-146.

Místopisný rejstřík obcí Severomoravského kraje. Zpracoval Adolf Turek za spolupráce pracovníků Státního archivu v Opavě a okresních archivářů Severomoravského kraje. Fotoprint. Opava 1974, 2 sv.

M y š k a Milan, Společenská skladba obyvatelstva Opavy v druhé polovině 19. století. Časopis Slezského muzea, B, XXI, 1972, s. 55-65.

Nejstarší zповědňní seznamy 1570-1666. K vydání připravila Eliška Č á ň o v á . Edice dokumentů z fondů státního ústředního archivu v Praze, 3, Prameny pro hospodářské a sociální dějiny 1, sv. I-II, Praha 1973.

N o v á č e k Silvestr, Břeclavsko 1918-1921. I. Třídní, ekonomický, sociální, národnostní a náboženský obraz břec-lavského regionu v letech 1919-1921 s přihlédnutím k situaci před první světovou válkou. Brno, UJEP 1973.

Orlová 1223-1973. Orlová, MNV v nakl. Profil 1973, 506 s.

Ostravská průmyslová oblast v 1. polovině 20. století. Kapitoly z vývoje průmyslu a obyvatelstva. Připravil kolektiv pracovníků Slezského ústavu ČSAV v Opavě za vedení PhDr. J. V y t i s k y . Ostrava 1973.

P a l l a s Ladislav, Termíny "národ, národnost, lid" a jejich ekvivalenty. SLSb 71, 1973, s. 14-28.

P a v l í c a Tomáš, Formování hornictva východní části ostravské průmyslové oblasti v období průmyslové revoluce. Ostrava, sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města, sv. 7, Ostrava 1974, s. 210-227.

P a v l í c a Tomáš, Ostrava ve světle odhadních operátů stabilního katastru v roce 1843, Ostrava, Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města, sv. 8, Ostrava 1975, s. 403-420.

P a v l í č e k Jiří, Vývoj počtu obyvatel v obcích ČSR v letech 1950-1970. In: K tvorbě podkladů pro územní plány. Praha (Terplan) 1972 (Sborník VITEI, 1972, č.3), s. 7-50.

P a v l í k Zdeněk, Méthodologie de la description des modifications dans la distribution du taux de fécondité par âge. HD 7, 1974, s. 166-174.

P a v l í k Zdeněk, Plodnost podle věku jako odraz reprodukčního chování. Statistika a demografie I, 1972, s. 127-146.

P e t e r k a Vadim, Vliv výměny obyvatelstva v Ústí nad Labem v letech 1945-1947 na jeho další vývoj a strukturu. Demografie 14, 1972, s. 54-56.

P i t r o n o v á Blanka, Migrace a populační vývoj v českých zemích v období kapitalismu (do vzniku samostatného Československa). SLSb 73, 1975, s. 12-20.

P i t r o n o v á Blanka, Obyvatelstvo Českého Těšína do druhé světové války. In: Český Těšín 50 let městem. Studie a materiály k minulosti a výstavbě města. Ostrava 1973, s. 74-83.

P i t r o n o v á Blanka, Vývoj národnostní struktury obyvatel Ostravska v období kapitalistické industrializace (do r. 1914). SLSb 72, 1974, s. 17-38.

P l a č e k Vilém, K vývoji obyvatelstva města Českého Těšína v době nacistické okupace. In: Český Těšín 50 let městem. Studie a materiály k minulosti a výstavbě města. Ostrava 1973, s. 84-87.

P l a č e k Vilém, Národnostní struktura obyvatelstva na Hlučínsku v prvních letech po osvobození. Časopis Slezského muzea, B, XXIII, 1974, s. 149-165.

P l a č k o v á Magda, Politický, sociální a národnostní vývoj obyvatelstva v Českém Těšíně v letech 1945-1948. In: Český Těšín 50 let městem. Studie a materiály k minulosti a výstavbě města. Ostrava 1973, s. 84-87.

P o d z i m e k Jaroslav, Prameny pro 30 let demografického vývoje ČSSR od osvobození. Demografie 17, 1975, 188-192.

P o d z i m e k Jaroslav, Vývoj české statistiky do vzniku Státního úřadu statistického. Praha, VÚSEI v SNTL, 1974, 312 s.

P o d z i m e k Jaroslav, Súpis štatistických pramenov dotýkajúcich sa územia Československa pre roky 1939-1945. Bratislava, Ústr. ekonom. knižnica, 1974, 268 s.

P o l i š e n s k ý Josef - **S n i d e r** Frederick, Změny ve složení české šlechty v 16. a 17. století. ČSČH 20, 1972, s. 515-526.

P r e i s s J. - **D e j m e k** J., Hlavní změny reprodukčního chování obyvatelstva ČSR a SSR od roku 1925 do roku 1966. Informácie (Slovenská demografická a štatistická spoločnosť pri SAV) 7, 1974, č. 1-2, s. 22-30.

P r o k o p e c Jiří, Rozvody a jejich sociální pozadí v ČSR v první polovině 20. století. Demografie 14, 1972, s. 19-24.

Prostředky k "nasytění" v době hladu před 200 lety. Český lid 58, 1972, s. 192.

P u r š Jaroslav, Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce. Praha 1973.

Rozbor vývoje obyvatelstva pražské aglomerace za léta 1961-1970. Praha 1972.

S k u l i n a Josef, Utváření jazykových a nářečních hranic na území Velké Ostravy. Ostrava, Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města Ostravy 7, 1974, s. 267-277.

S k u t i l Jan, Česká vídeňská antroponymie jako pramen k vystěhovalectví z jižní Moravy. Jižní Morava 9, 1973, s. 81-7.

S l e z á k Lubomír, Zemědělské osídlování pohraničí Moravy a Slezska v letech 1945-1947. ČSČH 22, 1974, s. 1-30.

S p á č i l Vladimír, Matriky olomouckých měšťanů od r. 1668 do r. 1915. Zpráva o činnosti okresního archivu v Olomouci za rok 1973, str. 51-58, za rok 1974, s. 66-72.

S p u r n ý František, Význam děkanských matrik pro dějiny jižní Moravy. Jižní Morava 10, 1974-II, s. 85-91.

S r b Vladimír, Child mortality during 1950-1970. Demosta 1973, s. 105-110 (též rus., fr., špaň.).

S r b Vladimír, K 30. výročí Slovenského národního povstání. Demografie 16, 1974, s. 280-283.

S r b Vladimír, Obyvatelstvo ČSSR. Praha VÚSEI 1974, 164 s. (též franc. péči CICRED).

S r b Vladimír, Šedesátiny Václava Davídka. Demografie 16, 1974, s. 154-155.

S r b Vladimír, 30 let populačního vývoje socialistického Československa. Demografie 17, 1975, s. 97-104.

S r b V. - **J i r s o v á** M., Vývoj počtu obcí a osad a jejich obyvatelstva 1921-1970. Demografie 17, 1975, s. 174-176.

S r b Vladimír - **V o m á č k o v á** Olga, Stěhování obyvatelstva mezi ČSR a SSR v letech 1950-1970. Demografie 14, 1972, s. 269-273.

S r b Josef, Úmrtnost obyvatelstva v pražském okolí v polovině XVIII. a XIX. století. Demografie 15, 1973, s. 50-55.

S t a c h Jiří, Osídlování stašské rychty v 18. století. Jihočeský sborník historický XLI, 1972, s. 132-140.

S t a n ě k Stanislav, Evakuace území mezi Vltavou a Sázavou za okupace, SVPP 14, 1974, s. 179-203.

S t a n ě k Stanislav, Osídlení na území mezi Vltavou a Sázavou. SVPP 16, 1975, s. 197-236.

Stav a úkoly výzkumu národnostní otázky v ČSSR. Materiály z konference konané v Třinci ve dnech 24.-25. září 1974. Opava 1975.

S t l o u k a l Milan, Pravěk a raněstředověké populace. Demografie 17, 1975, s. 55-61.

S t l o u k a l Milan, Recherches paléodémographiques en Tchécoslovaquie. Historická demografie 7, 1974, s. 5-28.

Š ť a s t n á Jarmila, Sčítací operáty jako pramen pro etnografické studium. ČL 62, 1975, s. 33-36.

Š u b r t o v á Alena, Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století. Statistika a demografie IX, Praha 1972, s. 133-163.

Š u b r t o v á Alena, Z pozůstalosti doc. dr. Antonína Boháče (15.3. 1882 - 27.12. 1950), Demografie 14, 1972, s. 31-37.

Š ů l a Jaroslav, České osídlení Rokytnice v Orlických horách ve světle svědectví osobních a zeměpisných jmen do roku 1550. ČL 62, 1975, s. 158-165.

T ě m í n Tomáš - **T ě m í n** Vladimír, K otázce historického vývoje počtu obyvatelstva Čech, Demografie 16, 1974, s. 250-256.

T e s a ř o v á Dina, Vývoj zaměstnanosti v ČSSR v letech 1948-1971. Statistika 1973, s. 106-109.

T e s a ř o v á Dina, Zaujatost ženěčin v ČSSR v 1948-1973 gg. Demosta 1974, s. 107-110 (též ang., franc., špaň.).

T o m a s Jindřich, Hospodářské a sociální poměry v pražských městech v letech 1518-1547. Pražský sborník historický VII, 1972, s. 62-96.

T u r e k Adolf, Albrechtické panství začátkem 17. věku. Časopis Slezského muzea, B, XXIII, 1974, s. 184-185.

T u r e k Adolf, K vývoji sídelních a národnostních poměrů na Litovelsku. Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1974, Olomouc 1975, s. 37-48.

V a c u l í k Jaroslav, K reemigraci volyňských Čechů na jižní Moravě v letech 1945-1947. Vlastivědný věstník moravský XXVII, 1975, s. 129-134.

Vývoj obyvatelstva hl.m. Prahy v letech 1958-1969. Praha SEVT - KO ČSÚ 1972. 168 s.

Vývoj obyvatelstva v Praze v letech 1961-1969. Praha 1973.

Vývoj příjmení v českých zemích. Historická demografie 6, 1972, s. 78-91.

Z u b e r Rudolf, Osídlení Jesenicka do počátku 15. století. Opava 1972.

Ž e m l i č k a Josef, Osídlení Zbraslavka od 10. do počátku 15. století. Památky archeologické LXV, 1974, s. 419-465.

Doplňky za léta 1970 - 1971

B ě l o h l á v e k Miloslav, Liblínské panství po třicetileté válce. Minulostí Rokycanska 8, 1971, s. 18-29.

D r á p a l Miloš, K otázce vývoje pracovní síly na Rosicko-Oslavsku v letech 1851-1913. Scripta Facultatis scientiarum naturalium Universitatis Purkynianae Brunensis, Geographica 1, 1971, s. 37-47.

F i š e r Rudolf, Poddanské město Třebíč v druhé polovině 17. století. ČMM 90, 1971, s. 304-324.

G e b a u e r Jan, Příspěvek k poznání severočeských urbářů. Praha 1971.

H e r o l d o v á Iva, Život a kultura českých exulantů z 18. století. Národopisná knižnice ÚEF ČSAV, sv. 5, Praha 1971.

J e l e č e k Leoš, K metodologickým otázkám historické geografie sídel. Historická geografie 6, 1971, s. 29-53.

K á ň a O. - **P a v e l k a** R., Těšínsko v polsko-československých vztazích 1918-1939. Ostrava 1970. Publikace Slezského ústavu ČSAV v Opavě, sv. 63.

K o m a š t í k R., Liber animarum jako pramen osobních jmen. Zpravodaj místopisné komise ČSAV XII, 1971, s. 770. (Trhová Kamenice 1836)

K o m a š t í k R., Soupis jmen křtěnců. Ibidem, s. 775-6.

K ř i v k a Josef, Panství Vysoký Chlumec v první polovině 17. století. Sedlčanský sborník, Příbram 1971, s. 44-60.

K u b ě n k a Jan, Jména a příjmení obyvatel Jaroměře do r. 1549. Minulostí Jaroměře II, Sborník příspěvků k dějinám města a okolí, Jaroměř 1971, s. 69-80. (Též národnostní struktura).

L ó n František, Hospodářské poměry a sociální a třídní diferenciaci společnosti střední Moravy ve třicátých letech do Mnichova. Acta universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica 17, (1971).

M a r e k Jaroslav, Městská síť na Moravě v 15. a 16. století. Studie o moravské společnosti v době jagellonské I. Časopis Matice moravské 90, 1971, s. 281-303.

N o v á k o v á - H ř i b o v á Božena, Migrace obyvatelstva v moravských krajích. Studie ČSAV č. 5, Praha 1971.

P á v Jiří, Neznámý pramen k vystěhování Sedlčanska v roce 1943. Sedlčanský sborník, Příbram 1971, s. 190-193.

S t ř í t e s k ý Jan K., Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva. Praha 1971, s. 285.

Š í p e k Zdeněk, Kapitola o emigraci z jižní Moravy v druhé polovině 19. století. (Zapomenutá stránka historie.) Jižní Morava 9, 1973, 81-87.

Š k o l l Jaroslav, Podíl obyvatel Dolňacka, Hornácka a Valašska na novém osídlení pohraničních obcí okresu Břeclav po roce 1945. Studia Comeniana et historica I, 1971, s. 115-132.

Š k o l l Jaroslav, Vývoj obyvatelstva okresu Břeclav v letech 1938-1947. Jižní Morava 6, 1970, 37-60.

Š l a j e r Jaroslav, K otázce vzniku a formování hornického proletariátu na Plzeňsku. Sborník Pedagogické fakulty v Plzni, Dějepis, X, 1970, s. 31-68.

Š ť a s t n á Jaroslava, Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku v procesu industrializace (se zřetelem k rodinnému životu). Národopisná knihovna ÚEF ČSAV, sv. 2, Praha 1970.

T u r e k Adolf, K otázce chorvatské kolonizace na Moravě. 2. mikulovské symposium - J.A. Komenský a jižní Morava. Mikulov 1970, s. 24-26.

T u r e k Adolf, Několik poznámek o pramenech a metodice výzkumu vývoje národnostních poměrů na jižní Moravě v období 1770-1880. Jižní Morava 1871-1921-1971, 3. mikulovské symposium, Mikulov 1971, s. 95-102.

T u r e k Adolf, Vývoj národnostních poměrů v Bílovci. In: 650 let města Bílovice, Bílovec 1971, s. 51-64.

Z a h r a d n í k Stanislav, Sociální postavení třineckých pracujících v 19. století (1839-1905). Rozpravy NTM v Praze 47, 1971, s. 95-111.

Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období), Acta demographica IV, VÚSEI a ČSDS při ČSAV Praha 1981, 273 s.

V rámci Státního plánu základního výzkumu byl v 6. pětiletém plánu řešen hlavní úkol "Základní problémy reprodukce lidských populací se zvláštním zřetelem k Československu", jehož druhý dílčí úkol byl zaměřen na historicko-demografickou problematiku pod názvem "Podmínky vzniku a průběhu demografické revoluce v Československu". Hlavní výsledky uvedeného výzkumu byly publikovány ve 4. svazku Acta demographica. Jsou založeny na patnácti sondách, zachycujících vývoj úmrtnosti v letech 1632-1899 ve vybraných místech českých zemí. Sborník je doplněn úvodními poznámkami jeho sestavitelů (P. Horské a E. Maura), kde jsou shrnuty hlavní výsledky a současně naznačeno zaměření dalšího výzkumu, a závěrečnou studií L. Fialové, věnovanou poklesu úrovně plodnosti na území ČSR v mezinárodním srovnání.

Studium přirozené měny obyvatelstva na našem území před rokem 1785 se musí opírat o excerpce matrik, což je práce velmi namáhavá a časově náročná. Poskytuje však v mnohém směru kvalitnější a bohatší informaci než centrální zpracování demografických jevů. Umožňuje především zachycení teritoriálních rozdílů, které zejména v době větších změn v úrovni demografické reprodukce nejsou zanedbatelné a zároveň pomáhají odhalit hlubší podmíněnost populačního vývoje. A v neposlední řadě, zejména při metodě rekonstrukce rodin, dávají podklady pro moderní demografickou analýzu, pohled na sociální diferenciaci demografického chování atd.

Všimněme si nejprve teritoriálního rozložení vybraných sond. Při vědomí, že výběr byl omezen jednak kvalitou zachovaných matrik, jednak pracovištěm zpracovatele, lze považovat celkové rozložení za poměrně vyhovující. Značně se lišily dél-

ky zpracovaných období v jednotlivých místech. Nejdále do minulosti sahají data za Broumov (1632), nejpozději začíná řada za židovské město pražské (1784); nejdříve končí řada za Kralice na Hané (1760), nejdéle zasahuje řada za Doudlevec (1899). Nejkratší řady jsou za 49 let, nejdelší za 188 let. Důležité je však jednotné zpracování a srovnatelnost výsledků, které byly základním požadavkem výzkumu, který byl v této fázi omezen především na studium úmrtnosti.

Z nejdůležitějších výsledků uveďme značný početní růst obyvatelstva v letech 1650-1712, kdy se zřejmě rychle vyrovnávaly předcházející populační ztráty. Sondy poskytly dále přesnější pohled na průběh demografické reprodukce v průběhu celého 18. století, kdy došlo k několika zvrátům, tzv. mortalitním krizím v letech 1736-37 a 1771-72. Zajímavé jsou i výsledky za 19. století, i když pouze doplňují již existující celostátní data v regionálním pohledu.

Výsledky excerpce matrik jsou publikovány v plné šíři, řazení je abecední podle zkoumaných lokalit. Omezení na mortalitu bylo dáno možnostmi zpracovatelů a je logické, že dosažené výsledky ukazují na nutnost rozšíření studia o proces porodnosti a sňatečnosti, které v této pětiletce pokračuje; lze jen vyslovit přání, aby bylo stejně kvalitně zakončeno a výsledky byly publikovány.

Studie o poklesu úrovně plodnosti v evropském srovnání v druhé fázi demografické revoluce je založena na indexech plodnosti, navržených A.J. Coalem a dnes široce používaných v podobných pracích. Jde vlastně o metodu nepřímé standardizace, která umožňuje odstranit vliv věkové struktury za období a území, kdy nemáme k dispozici míry plodnosti podle věku. Indexy umožňují specifikovat vliv změn ve sňatečnosti na realizovanou plodnost a přesněji určit počátky omezované intenzity manželské plodnosti pro Čechy, Moravu a Slezsko a ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi.

Recenzovaný sborník opět potvrdil, že výzkum v oboru historické demografie je stejně důležitý pro poznání historické

i demografické. Nejen proto, že demografie je již svou podstatou historickou vědou, ale též pro závažnost studia populačního vývoje jako základu poznání vývoje ekonomického a společenského - předmětu vlastní historie.

Zdeněk Pavlík

Eduard Maur, *Základy historické demografie*. Vyd. Státní pedagogické nakl. v Praze, 1978. 194 s.

Na konci 70. let, kdy Universita Karlova v Praze vydala v Pedagogickém nakladatelství pro posluchače filozofické fakulty Maurovy "Základy historické demografie" jako skripta v nákladu 300 výtisků, existovalo ve světě sotva dvacet příruček tohoto druhu. Se všemi z nich se české "Základy" mohou směle srovnat, a výjimkou jediné věci: vydavatelské úpravy. Zatím co francouzské, anglické, ruské i polské příručky vycházejí jako knihy v renomovaných vědeckých nakladatelstvích a jsou běžně přístupné na zahraničním knižním trhu i v knihovnách, Maurova příručka vyšla jako studijní pomůcka pro studenty historie a dnes je již dávno rozebrána, aniž by se dostala do rukou většině ostatních zájemců. Je to politování hodné zejména proto, že autor se v ní pokusil nejen popsat základní metody užívané dnes historickou demografií pro předstatistické období, nýbrž i vysvětlit smysl historicko-demografické analýzy jak pro práci historikovu, tak pro vývoj obecné demografické teorie - nehledě k tomu, že ze všech dosud vydaných příruček jeho "Základy" se nejpodrobněji zabývají výkladem populačních zákonitostí v pracích klásiků marxismu-leninismu.

Práce je rozdělena do čtyř oddílů. Na základní teoretické otázky historické demografie navazuje obsáhlá část věnovaná povaze historicko-demografických pramenů, a to všeobecně pro předstatistické období zhruba do poloviny 19. století i konkrétně pramenů vyskytujících se v českých zemích a na Slovensku.

Jádrem práce je část věnovaná základním pojmům a metodám historické demografie. Autor v ní vychází nejen z metodických příruček předních historických demografů jako je Henry, Mols, Dupâquier, Hollingsworth, Laslett aj., nýbrž i z příruček psaných pro potřebu české demografie. Tím umožňuje čtenáři orientovat se jednotným způsobem v české terminologii pro starší i současné období a doplnit případně studium detailnějšími rozborů statistických metod užívaných v klasickém demografickém výzkumu. Seznámení historika s metodami současné demografické analýzy má navíc ještě výhodu tím, že mu usnadňuje navázat při studiu dlouhodobých trendů populačního vývoje mezi tzv. předstatistickým obdobím, pro něž je Maurova příručka především určena, a statistikami 19. a 20. století jednotným pojetím základních demografických jevů. Předností práce je dále nezávislost autora v hodnocení a popisu metod studia hlavních složek populačního vývoje a hlavních problémů demografické teorie na jednotlivých historicko-demografických příručkách jako ucelený soubor pokynů. Je možno říci, že nepřejímá žádnou z nich jako závazný celek, nýbrž vybírá si z každé to, co považuje za nejužitečnější pro další rozvoj historicko-demografického bádání či pro historika, který má k dispozici prameny u nás nejčastěji se vyskytující. Tím vznikl ze "Základů" originální soubor pokynů, který není pouhým návodem okopírovaným ze zahraničních příruček, nýbrž promyšleným dílem uvádějícím na velmi dobré teoretické úrovni českého čtenáře do základní problematiky historické demografie.

Práci doplňuje čtvrtá bibliografická část, která se vyznačuje snahou zachytit co nejvíce pro badatele potřebných prací. Tato část ovšem - na rozdíl od prvních třech, na nichž ani po uplynutí pěti let od vydání v podstatě není třeba nic doplňovat nebo měnit - má nejméně trvalý charakter. S odstupem několika let se již zcela jasně jeví možnost škrtnutí i doplňků v naší i zahraniční historicko-demografické produkci. To ovšem není vinou autora, ale problémem všech příruček podobného druhu.

Josef Žemlička, Vývoj osídlení dolního Pooohří a Českého středohoří do 14. století. Academia, Praha, 1980. 200 s. 17 obr. příl., rés. rus. a něm.

Dějiny osídlení patřily v naší historiografii vždy k vyhledávaným tématům, zprvu zejména pro své národnostní aspekty. V posledním desetiletí jsme byli v tomto oboru svědky pozoruhodného prohloubení badatelské metodiky, která ve stále větší míře integruje poznatky nejruznějších vědních disciplin. Vedle historiků (M. Štěpánek, Z. Boháč) se na studiu vývoje osídlení podílejí zejména archeologové (Z. Smetánka, M. Zápotocký, J. Klápště, M. Richter ad.) a obě disciplíny se vzájemně velmi dobře doplňují.

K významným publikacím, které se objevily v poslední době, patří i monografie J. Žemličky o vývoji osídlení dolního Pooohří a Českého středohoří do 14. stol. Autor, který již dříve publikoval z problematiky dějin osídlení několik podnětných studií, dokonale ovládl metodiku tohoto studia a současně se mu podařilo začlenit vlastní kolonizační proces do celkového hospodářského a sociálního vývoje 10. - 14. stol. v Čechách. V úvodu práce podal stručný, ale instruktivní přehled literatury ke středověké kolonizaci Čech. Osídlení vlastního Litoměřicka sleduje práce ve třech časových etapách (10. - 11. stol., 1100 - 1225 a 1225 - 1370). Autora zajímají především tyto otázky: společenská struktura, sídlištní síť a její změny, vztah sídlišť k přírodním podmínkám, typy sídlišť, způsob a podoba kolonizační činnosti, stav zemědělství a řemesla a otázky trhu. Vedle minuciózního vysledování postupu kolonizace a jejích sociálních vazeb se mu rovněž podařilo zpřesnit i obraz národnostních poměrů ve třetí etapě osídlování a opravit starší názory přeceňující účast německých kolonistů. Z metodického hlediska je zajímavý i exkurs, v němž se autor pokouší o odhad lidnatosti zkoumaného regionu, vycházející z předpokládané výše obilní produkce na daném území. Ze všech dosavadních způsobů, jež byly v naší historiografii voleny k dosažení zdůvodně-

ných odhadů lidnatosti středověkých Čech, nabízí metoda použitá Žemličkou a reagující zejména na podněty polské historiografie, nejsolidnější bázi pro zdůvodněný odhad, i když ani ona sama, bez konfrontace s jinými postupy a s jejich výsledky, nemůže přinést zcela spolehlivé výsledky.

Na závěr bych se chtěl dotknout vážné otázky, kterou práce typu Žemličkovy monografie nutně vyvolávají. Není sporu o tom, že minuciózní, všechny badatelské možnosti vyčerpávající studium dějin osídlení je možné jen na poměrně nevelkém teritoriu. Širší historickou veřejnost by ovšem zajímal především nový syntetický obraz kolonizace celého území Čech. Pokud bychom v něm měli dospět přes obdobné regionální monografie, které by pokryly celé území českých zemí beze zbytku, budeme na novou syntézu zřejmě ještě dosti dlouho čekat.

Eduard Maur

Anton Špiesz, Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680 - 1780. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1983. 304 s.

Podnětná Špieszova práce se zabývá nejruznějšími aspekty historického vývoje 24 svobodných královských měst na území Slovenska v letech 1680 - 1780, především otázkami politickými (poměr státní moci k městům, proměny forem městské autonomie, mocenské a sociální zápasy ve městech, šlechta ve městech, postavení měst jako politického stavu a jako feudální vrchnosti), ale i otázkami ekonomickými, sociálními a demografickými. Přínáší četná fakta vytěžená zejména systematickým průzkumem budapeštských archivních fondů a nově osvětluje nebo alespoň precizuje řadu závažných otázek městského vývoje na Slovensku v 18. stol. Zkoumané období je zvoleno velmi příhodně a to nejen proto, že pro ně existuje dostatek statistického i jiného materiálu, ale i proto, že jde o období vnitřně jednotné, cha-

rakterizované obecným ekonomickým vzestupem měst po hlubokém úpadku v 17. stol. a zároveň snahami absolutistického státu o unifikaci městské autonomie směřující k jejímu omezení.

V této recenzi bych se chtěl omezit jen na ty otázky, které tak či onak souvisejí s demografií a demografickou statistikou. Je jim věnována především pátá kapitola Špieszovy práce, nazvaná "Demografický a hospodársky rozvoj slobodných kráľovských miest v 18. storočí". Autorův výklad se tu opírá především o statistické údaje soupisů a výkazů z let 1715, 1720, 1778 a 1785. Škoda jen, že tyto prameny blíže necharakterizuje a nepodrobuje důkladnější vnitřní kritice, neboť jde zřejmě většinou o prameny sestavené za daňovými účely, což bývá zpravidla typ pramenů nepřilíš spolehlivých. Data shromážděná A. Špieszem ukazují, že 18. stol. bylo v životě slovenských měst obdobím ohromné populační dynamiky, v některých městech až překvapivě intenzivní, neboť podle dochovaných údajů vzrostlo v letech 1720 - 1778 městské obyvatelstvo zhruba na dvojnásobek a někde, např. v Bratislavě nebo B. Štiavnici byl vzestup až trojnásobný. Je ovšem nutno připustit, že výchozí údaje (1720) jsou podhodnoceny, skutečný vzestup byl asi o něco mírnější. Jeho značný rozsah je však nesporný. I když připustíme nespolehlivost statistických dat, a to ve větší míře než autor, musíme konstatovat, že populační vzestup slovenských měst v 18. stol. je potvrzován nepřímou i jinými údaji, jako byl růst počtu domů (i zde však asi budou výchozí údaje nepřesné), růst počtu obyvatel připadajících na jeden dům v nejvýznamnějších městech, růst počtu narozených zaznamenaných matrikami. Demografický vzestup měst se přitom shoduje s jejich ekonomickým rozvojem, jež dokládá např. růst počtu řemeslníků stejně jako úspěšné oddlužení měst v průběhu 18. století. Data shromážděná A. Špieszem však zároveň ukazují i zřetelnou nerovnoměrnost populačního vývoje. Údaje získané excerpcí bratislavských, modranských a skalických matrik ukazují, že zvláště příznivé bylo z hlediska demografického vývoje druhé, třetí a čtvrté desetiletí 18. stol., zatímco zejména léta

1741 - 1760 se jeví jako léta vysoké úmrtnosti, podstatně redukcující přirozený přírůstek. V tomto se slovenský vývoj v podstatě shoduje s vývojem v českých zemích i jinde ve střední Evropě. Škoda jen, že údaje, jež autor měl k dispozici, jsou obtížně srovnatelné jak navzájem, tak i se situací jinde, neboť nejsou prezentovány jednotnou formou. I tak však je vylíčení demografického vývoje měst podané pátou kapitolou Špieszovy práce velmi přínosné.

Šestá kapitola obsahuje cenná fakta o sociální struktuře měst. Ta potvrzují, že zámožné měšťany vynikající nad běžný průměr najdeme pouze v prostředí středoslovenského hornictví a malokarpatského vinohradnictví, a i zde jen ojediněle. Jinak se sociální struktura měst jeví ve světle použitých soupisů jako dosti vyrovnaná. Řemeslnicko-obchodnická města vykazovala zpravidla převahu řemeslnických mistrů nad námezdními silami, jen ve 4 největších městech tomu bylo naopak. Přitom se ale jen Bratislava blížila vyspělejšímu typu západoevropského města, vykazujícímu sice nevelký, nicméně zřetelný podíl zámožných řemeslnických podnikatelů zaměstnávajících větší počet tovaryšů a nádeníků. Zvláštní typ představovala vinohradnická města západního Slovenska. Podíl řemeslníků tu byl sice zhruba stejný jako jinde, zato tu však najdeme mimořádně vysoký počet námezdních pracovníků na vinicích, kteří tu tvořili nejpočetnější skupinu obyvatelstva vůbec. Vedle námezdních sil trvale pobývajících a zčásti i zakoupených ve městě tu přitom zejména v sezóně žili i početní námezdní pracovníci z mnoha slovenských krajů.

Zkoumání teritoriálního původu měšťanstva (7. kap.) přináší další zajímavá zjištění. Ukazuje, že měšťanská společnost byla poměrně otevřená, že počet imigrantů představoval v průměru víc než polovinu všech lidí přijatých za měšťany. Nejdynamičtější složkou bylo řemeslnictvo, zatímco nevelké skupiny měšťanů-zemědělců, vinohradníků a báňských těžařů byly pro imigraci víceméně uzavřeny. Mezi řemeslníky a tovaryši přicházejícími do měst bylo velké procento lidí německé národnosti (šlo zejména o kvalifikované odborníky vyhledávající prosperující

městská centra), ale také vysoké procento obyvatel slovenského venkova, kteří posilovali slovenský element ve městech. Podrobné údaje o zkoumaných městech ukazují, že přitažlivost jednotlivých lokalit pro tu či onu národnost byla značně rozdílná. Výsledkem byla i značně rozmanitá národnostní skladba jednotlivých měst, o níž pojednává kapitola osmá. I když chybějí přesné číselné údaje, lze z nepřímých dokladů vyvodit závěr, že na konci 17. stol. byli ve svobodných a báňských městech - na rozdíl od většiny vrchnostenských měst - nejsilnější (přinejmenším mocensky) národností stále ještě Němci (z král. měst tvořily výjimku jen Skalica a Trenčín). V 18. stol. slovenský element ve městech stále sílil. "Pevnostmi" Slováků se staly Trnava, Prešov a Banská Bystrica. V Trnavě po r. 1709 převzali Slováci do svých rukou vedení města, což mělo o to větší význam, že šlo o nejvýznamnější kulturní středisko uherského státu. Podobně tomu bylo i v Prešově. V Banské Bystrici byly sice pozice slovenského elementu ve vedení města slabší, zato tu však existovaly významné slovenské školy a mimořádně početné slovenské cechy. Slovenský element zesílil i v B. Štiavnici, Sabinově a Bardejově, zatímco baštou německého měšťanstva zůstávaly Kežmarok, Kremnica a zvl. Levoča. Bratislava a Košice byly oficiálně městy německo-"uherskými". V Bratislavě přitom při vedoucím postavení Němců, neustále posilovaných imigrací, získali určité pozice i Slováci, zatímco v Košicích měl zřejmě vedoucí úlohu maďarský element. V Komárně s maďarskou většinou a německou menšinou se slovenští imigranti, jejichž počet nebyl zanedbatelný, výrazněji neprosadili.

Vedle zmíněných údajů o počtu obyvatelstva a jeho sociální a národnostní skladbě zaujmou historického demografa ve Špieszově práci rovněž statistické údaje o podílu šlechty a početnosti obchodnické složky v jednotlivých městech, doplňující obraz jejich sociální struktury. Stejně tak ho zaujmou i čísla dokládající vzdělanost městského obyvatelstva, jichž u nás pro 18. stol. bylo dosud publikováno velmi málo. Podle seznamů z roku 1778 tvořili žáci asi 22 % "nedospělých" ve

městech a negramotnost tu byla - na rozdíl od venkova - relativně malá: Např. v Trnčíně bylo na konci 18. stol. mezi nově přijatými měšťany 87,3 % gramotných, tři čtvrtiny nových měšťanů znaly více než jeden jazyk, jedna třetina nových měšťanů ovládala 3-4 jazyky a téměř stejný počet znal latinsky. Nepovažoval bych to však, jak to formuluje autor, ani tak za projev vysoké vzdělanostní úrovně měšťanstva jako spíše za projev spontánního multilingvismu v jazykově pestrém prostředí slovenských měst.

Závěrem bych znovu zdůraznil, že Špieszova kniha znamená pro historickou demografii Slovenska vskutku mnoho. Čtenáři by jistě uvítali, kdyby výklad, postupující v každé kapitole důsledně po jednotlivých městech, byl doplněn bohatšími shrnujícími závěry a srovnáním se situací v jiných evropských zemích, přinejmenším s poměry v Čechách. Realizací takovýchto požadavků by ovšem asi rozsah knihy vzrostl přes únosnou míru. Věříme, že autor bude mít příležitost vrátit se k těmto obecnějším otázkám ve speciálních studiích.

Eduard Maur

Václav Sekera, Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754 - 1918. Praha, Český statistický úřad 1978, díl I. 1754 - 1865. 191 s., díl II. 1866 - 1918. 147 s.

Na základě podrobného studia pramenné dokumentace demografické statistiky zpracoval V. Sekera znovu významné období vývoje obyvatelstva českých zemí od prvního soupisu obyvatelstva uskutečněného na našem území až do vzniku samostatného Československa. Autor zde podal nejen souhrnné vydání pramenných dat o obyvatelstvu, ale i jejich zhodnocení a vysvětlení a někdy i jejich revizi. Vzhledem k tomu, že starší prameny se dnes, jak sám poznamenává, nenacházejí v Československu souhrnně ani

na jednom místě, je jeho práce výsledkem dlouhodobé badatelské činnosti doplněné o hlubokou znalost problematiky.

Úvodní část I. dílu věnuje autor podrobnému popisu vzniku a obsahu pramenných materiálů z nejstaršího období. Zde autor upozorňuje na některé významné osobnosti, s jejichž jmény je spojena archivace a vydávání dat demografické statistiky a později jejich vědecké zhodnocení (např. A. Rieggera, F. Dvořáčka, L. Kárníkovou). Značnou pozornost věnuje zcela oprávněně Tafeln, které v letech 1828 - 1865 plnily funkci pramenného díla demografické statistiky.

Textová část dále obsahuje komentáře k tabulkám, vlastně jejich podrobné zhodnocení a vysvětlení. Tyto komentáře mají pro každého zájemce o populační data sledovaného období neocenitelný význam. Je zde rovněž podána historie rakouských soupisů obyvatelstva s rozбором jejich obsahů stejně jako rozbor dat o pohybu obyvatelstva v tomto období a některých ekonomických ukazatelů, kterými jsou data o obyvatelstvu v tabulkové části doplněna.

Tabulková část obsahuje Tabulky o stavu obyvatelstva (vrchnostenské a duchovenské soupisy v letech 1754 - 1769, soupisy v letech 1771 - 1776 a v letech 1780 - 1851 a sčítání lidu ze dne 31. října 1857), přehled přirozené měny obyvatelstva v letech 1785 - 1865 (včetně některých kombinačních třídění, pětiletých průměrů a relativních čísel) spolu s daty o zahraničním stěhování v letech 1830 - 1854 a konečně tabulky některých ekonomických ukazatelů (plochy kultur, sklizeň a hospodářské zvířectvo v letech 1828 - 1857, tržní ceny hospodářských výrobků v letech 1775 - 1865 a nezemědělské podnikání v letech 1828 - 1857). Tabulková část je doplněna rovněž komentáři k jednotlivým oddílům.

II. díl publikace je věnován období 1866 - 1918. V jeho úvodu popisuje autor jednotlivé periody sběru a zpracování dat rakouské statistiky a způsob jejich publikace včetně reformy z roku 1894, která položila základ pro organizaci této statistiky na úrovni odpovídající soudobým požadavkům a umožnila moderní zpracování dat.

Vzhledem ke značnému rozšíření kombinačních tabulek, které zákonitě následovalo, vybírá autor jen ty nejdůležitější: přehled přirozeného pohybu obyvatelstva v jednotlivých letech doplněný o stav obyvatelstva a podrobnější údaje o sňatcích, narozených a zemřelých (např. zemřelí podle pohlaví a jednotek věku v letech provádějících sčítání lidu).

Vzhledem k tomu, že výchozí údaje, stejně jako práce A. Dvořáčka jsou v současné době pro zájemce jen obtížně dostupné, zaslouží si vysoké uznání za zpracování této po obsahové i formální stránce zdařilé publikace nejen V. Sekera jako autor ale i Český statistický úřad jako vydavatel.

L. F.

Le fonti della demografia storica in Italia. Atti del seminario di demografia storica 1971 - 1972. Comitato Italiano per lo studio della demografia storica. Volume I, Parte I-II, Roma, s.d., 1166 str.

Roku 1970 vznikl Italský výbor pro studium historické demografie, který sdružuje zástupce universitních pracovišť zabývajících se historickou demografií. Převážně jde o demografy, zatímco historici jsou v zřetelné menšině. Jako přední úkol si výbor vytýčil sepsání příručky historické demografie, skládající se ze tří tematických celků: demografické prameny a jejich kritika, metody využití pramenů a demografická složka sociálně-ekonomických vztahů. Pramenná základna historické demografie je v Itálii neobyčejně bohatá, zejména díky vyspělé církevní organizaci, zároveň však také neobyčejně rozmanitá, jak to odpovídá někdejší politické roztržiténosti země. Napsání instruktivní příručky je proto pro další rozvoj historicko-demografického bádání prvořadým úkolem. Italští historičtí demografové přistoupili k jeho realizaci vskutku velkoryse. V letech 1971 - 1972 uspořádali 6 seminářů, z nichž pět

bylo věnováno jednotlivým typům pramenů a šestý metodickým otázkám. Přednesené referáty, sdělení a záznam diskuse předkládají v dvousvazkovém protokolu.

Prvý seminář byl věnován knihám status animarum. Jejich vývoj, charakter a problémy jejich využití nastínil A. Belle-tini. Podobně jako u nás i v Itálii se tento druh pramenů rozšiřuje obecně teprve od konce 18. stol., pro některá místa (Řím, Milán) jsou však seznamy duší dochovány v pozoruhodném rozsahu již pro 16. století. Počátky seznamů spojuje autor s kontrolou velikonoční zpovědi. V diskusi bylo naproti tomu některými autory upozorněno, že pro tuto kontrolu existují speciální prameny a že ke vzniku status animarum vedly obecně administrativní potřeby. Referát P. Villaniho o fiskálních pramenech přednapoleonské epochy a referát E. Sonnina o evidenci obyvatelstva v napoleonské a ponapoleonské éře přinášejí vzhledem k odlišnosti naší pramenné základny pro českého historického demografa poměrně málo. Pokud jde o hodnotu církevních matrik, shodují se referenti s tím, co je známo o tomto druhu pramenů u nás, ať již jde o knihy narozených a oddaných (C.A. Corsini), nebo zemřelých (C.M. Cipolla). Ke každému referátu bylo předneseno 4 - 5 koreferátů, zaměřených na jednotlivé oblasti nebo města. Závěrečný referát M. Livi Baccioho, iniciátora založení Výboru, se týká metodiky historické demografie. Autor podtrhuje význam agregativní (globální) metody, umožňující široký teritoriální záběr. Uznává přínos mikrodemografických sond založených na rekonstrukci rodin, zároveň však ukazuje i na meze této metody, dané hlavně malou reprezentativností. Upozorňuje zejména na to, že pro demografickou analýzu lze využít sotva poloviny rekonstruovaných rodin, zatímco ostatní je nutno jako neúplné vyloučit. Za perspektivní považuje v historické demografii využití demografických modelů.

Sborník je doplněn jednak přehledy o uložení jednotlivých typů demografických pramenů, jednak četnými faksimilovými ukázkami. Jako celek je sborník velmi pěknou ukázkou systematické metodické přípravy dalšího historickodemografického studia.

E.M.

Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850 - 1970. Počet obyvatelů a domů podle obcí a částí obcí podle správního členění k 1. lednu 1972 a abecední přehled obcí a částí obcí v 1. 1850 - 1970, Praha (vyd. Federální statistický úřad) 1978, díl I., sv. 1 a 2, 1184 s., díl II., sv. 1 a 2, 907 s.

Širší veřejnosti se dostal do rukou potřebný retrospektivní lexikon obcí, který zachycuje demografický vývoj i rozmístění obyvatelstva podle obcí i částí obcí v ČSSR, řazený podle správního členění k r. 1972. Zahrnuje též přehled vývoje počtu domů v 1. 1850 - 1970 a vývoj názvů obcí a jejich územně-administrativní příslušnost za jednotlivých sčítání v 1. 1850 - 1970.

První část lexikonu obsahuje údaje o počtu obyvatelstva a domů v jednotlivých lokalitách řazených podle krajů a okresů. Přehledná statistická část je též doplněna údaji o prvé historické zmínce obce nebo její části, dále o nadmořské výšce a výměře katastru v hektarech. Údaj o první zmínce lokalit v písemných pramenech byl převzat z několikavazkového Profousova slovníku (Místní jména v Čechách I násl., Praha 1954 násl.) a dalších souhrnných příruček. Nebylo však přihlédnuto k doplnkům z posledních desetiletí, které jsou roztroušeny ve vlastivědných sbornících a časopisech. Velkým přínosem je uvedení nadmořské výšky jednotlivých lokalit, které budou jistě využívány badateli při studiu sídlištní struktury i dějin osídlení.

Druhý díl obsahuje abecední seznam všech používaných názvů obcí i jejich částí (osad), které se vyskytly v použitých statistických lexikonech, pořizovaných po příslušných sčítáních lidu, neboť měly v jednotlivých obdobích povahu úředního názvu příslušné územní jednotky. Mezi těmito názvy jsou uvedena pojmenování dnes již i zaniklá.

V úvodu knihy je podána nezbytná informace o vývoji územní organizace veřejné správy a dále je podán soupis pramenů, ze kterých bylo čerpáno při zpracování lexikonu. K usnadnění pozná-

ní základních vývojových tendencí demografického vývoje byly dále sestaveny hlavní ukazatele lexikonu do retrospektivního přehledu podle územního členění. Bohužel autorský kolektiv zůstal do určité míry dlužen mapovému vyjádření údajů zachycených lexikonem.

Autorský kolektiv měl k dispozici nepřehorné množství údajů, které musel využít ve výběru v poměrně krátkém časovém limitu, určeném ke zpracování tak obsáhlého lexikonu. Proto se ani nemohl vyvarovat některým omylům, které mohou v detailu zkreslit demografický vývoj některých lokalit, zejména těch, které ztratily svou samosprávu a poklesly na pouhá katastrální území. V číselných údajích došlo k omylům zejména tam, kde docházelo k hraničním úpravám katastrálních území, nebo jejich rozlučování a slučování. Za závažnější nedostatek však považuji, že nejsou uvedena přesnější data zániku některých obcí v nejnovějším období (např. není v datech zaznamenán tragický osud Lidic, Ležáků, nebo zánik některých pohraničních vesnic po r. 1945). Na omluvu autorského kolektivu je nutno říci, že ideální zpracování retrospektivního lexikonu není snadnou záležitostí, že i přes velké úsilí se do díla tak velkého musí vloupat drobné chyby. Přes uvedené nedostatky retrospektivní lexikon, jak už konečně praxe posledních let ukázala, je a bude cennou pomůckou nejenom pro statistiky, geografy, demografy a historiky, ale i pro pracovníky příbuzných vědních oborů a širší veřejnosti vůbec.

Z. Boháč

Alena Konečná, Pramenná díla demografické statistiky v letech 1919 - 1978. Praha, Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací 1981 - (Studijní materiál č. 123). 236 s.

Od počátku jednotného zpracování celostátních výsledků pohybu obyvatelstva v Československu v roce 1919 prošly jeho

náplň, rozsah a zpracování značnými změnami, v nichž se odrážela jednak politická situace Československé republiky, jednak vzrůstající nároky na statistické zjišťování a kombinační třídnění v souvislosti s rozvojem demografie. Došlo i ke značným změnám ve formě publikování, takže přehledné zpracování vývoje řady Československé statistiky "Pohyb obyvatelstva..." se stalo vysoce aktuální. Tento přehled zachytila ve své práci A. Konečná a umožnila tak napříště snadnou orientaci v publikovaných materiálech.

Hlavním přínosem její práce je detailní přehled všech tabulek, které se vyskytly v jednotlivých svazcích "Pohybu obyvatelstva" v letech 1919 - 1978. Autorka překreslila všechny hlavičky a v textové zkratce uvedla příslušné legendy a rozsah zpracování (např. za jaký územní detail je tabulka zpracována a v jaké stupnici je znak uveden). Protože tabulky jsou sestaveny podle jednotlivých oddílů (podle současného uspořádání "Pohybu obyvatelstva") a v jejich rámci systematicky podle návaznosti a s uvedením období publikace, lze přímo porovnávat obsah tabulek v jednotlivých letech a zároveň je umožněna snadná orientace v původních publikacích.

Tabulková část je doplněna o úvodní textové pojednání o způsobu publikace a zpracování Československé demografické statistiky. Jsou zde přehledně uvedeny hlavní změny, ke kterým došlo při sběru, zpracování a publikaci dat. Tabulky jsou doplněny rovněž o přehledy používaných klasifikací (např. klasifikace povolání, tříd a vybraných příčin smrti, rozvodu) a o seznam měst, za která byly v "A tabulce" "Pramenného díla" publikovány přehledné údaje. Jsou zde zachyceny i některé formální změny v publikaci, které za šedesát let musely nutně nastat.

Práce je cennou pomůckou pro každého, kdo se zabývá vývojem obyvatelstva v Československé republice.

L. F.

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE 8

O b s a h

Úvodem	S.
E. Maur, K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví	7
J. Anděl, Demografické poměry obyvatelstva na území Československa v 10. - 11. století	45
E. Čáňová, Seznamy obyvatel vzniklé při rekatolizační činnosti jako prameny pro demografickou statistiku	61
J. Psíková, Rodové katastry uložené ve státním archivu v Třeboni	75
A. Kubíková, Úmrtnost na vimperském panství v letech 1842 - 1849	81
J. Matějček, Literatura ke studiu motivací migrací v období kapitalistické industrializace Čech	97
V. Helešicová, P. Horská, K otázce struktury městské domácnosti na počátku 20. století	113
L. Fialová, Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869 - 1930	133
Bibliografie české historické demografie za léta 1972 - 1975	151
Recenze a zprávy	167

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ 8

С о д е р ж а н и е

Вступление	5.
Е. Маур, К демографическим аспектам так называемого "второго крепостничества"	7
Я. Андел, Демографическая ситуация населения на территории Чехословакии в 10 - 11 веках	45
Е. Чаньова, Списки населения, составленные при река-толизации, как источник демографической статистики	61
Я. Пшикова, Родовые кадастры, хранящиеся в государственном архиве в городе Тршебовь	75
А. Кубикова, Смертность на вимперском поместье в 1842 - 1849 гг.	81
Я. Матейчек, Литература для изучения мотивировки миграции в период капиталистической индустриализации Чехии	97
В. Гелешипова, П. Горска, К вопросу структуры городского домохозяйства в начале 20 века	113
Л. Фялова, Разница снижения рождаемости в сельских и городских областях чешских земель в период 1869 - 1930 гг.	133
Библиография чешской исторической демографии в 1972 - 1975 гг.	151
Рецензии и сообщения	167

S o m m a i r e

Introduction	P.
E. Maur, Sur les aspects démographiques du "second servage"	7
J. Anděl, Les rapports démographiques de la population sur le territoire de la Tchécoslovaquie aux X ^e - XI ^e siècles	45
E. Čánová, Listes des habitants, dressées au cours de l'activité de récatolisation, comme sources pour la statistique démographique	61
J. Psíková, Les cadastres familiaux déposés dans les archives d'état de Třeboň	75
A. Kubíková, La mortalité dans le domaine de Vimperk dans les années de 1842 à 1849	81
J. Matějček, Littérature relative à l'étude des motivations des migrations à l'époque de l'industrialisation capitaliste de la Bohême	97
V. Helešicová, P. Horská, Sur la question de la structure des ménages urbains au début du XX ^e siècle	113
L. Fialová, Les différences dans l'abaissement de la fécondité des régions rurales et urbaines des pays tchèques dans les années 1869-1930	133
Bibliographie de la démographie historique tchèque des années 1972 - 1975	151
Recensions et informations	167

Název: HISTORICKÁ DEMOGRAFIE 8
Vydavatel: Ústav československých a světových dějin ČSAV
Místo a rok vydání: Praha 1983
Počet stran: 190
Náklad: 400 výtisků

Rozmnoženo v Ústavu československých a světových dějin ČSAV
jako interní tisk

JEN PRO SLUŽEBNÍ POTŘEBU!